

Bilginin toplumsal-felsefi boyutları ve Spinoza'nın bilgi anlayışı

Mehmet Mesut Ballı*

Öz

Antik Yunan'dan itibaren bilgi, felsefenin konuları arasındadır. Bununla birlikte filozoflar bilgi konusunu genel olarak toplumsal bağlamının dışında ele almışlardır. Bu durum özellikle 17. yüzyıla kadar devam etti. Bu yüzyıl kesin bilgi arayışının ve yeni yöntem geliştirilmenin yüzyılıdır. Özellikle 17. yüzyıldan itibaren filozoflar, düşünürler bilgiyi ele alışıta yeni yollar benimsemişlerdir. Böylece 20. yüzyılda bir disiplin haline gelecek olan bilgi sosyolojisine de öncülük etmişler, bilgi sosyolojisinin habercileri olmuşlardır. Bu öncü, haberci düşünürlerden biri, Brunch Spinoza'dır. Bu metinde Spinoza'nın bilgi görüşü ortaya konuldu. Spinoza, iki ayrı çalışmada iki farklı bilgi sınıflandırması yaptı. Bunlardan biri, bilginin 'algı' olarak tanımlandığı *Anlam Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine İnceleme*'dir. Diğeri ise ölümünden sonra yayınlanan ve onun başyapıtı olan *Etika* adlı kitabıdır. Spinoza, geometrik bir yöntemle yazdığı *Etika*'da genel olarak felsefenin bütün alanlarını, özel olarak da bilgi kuramını ortaya koyar. Spinoza, bilginin kaynağı konusunda rasyonalist bir tutum sergiledi. Rasyonalist bir bilgi kuramı hedefledi ve ilerlemeci bir bilgi kuramı oluşturdu.

Araştırma makalesi

Research article

Geliş - Submitted: 28/04/2021

Kabul - Accepted: 21/06/2021

Atıf – Reference: Ballı, M. M. (2021). Spinoza düşüncesinde yöntem ve bilgi. *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, 7, 93-119.

Anahtar kelimeler: Spinoza, bilgi kuramı, bilgi sosyolojisi, rasyonalizm, Batı düşüncesi

Social-philosophical dimensions of knowledge and Spinoza's understanding of knowledge

Abstract

Since Ancient Greece, the knowledge is among the subjects of philosophy. However, philosophers have generally considered the subject of knowledge outside of its social context. This situation continued especially until the 17th century. This century is the century of the search for precise information and the development of new methods. Especially since the 17th century, philosophers and thinkers have adopted new ways of handling knowledge. Thus, they pioneered the sociology of knowledge, which would become a discipline in the 20th century, and became the messengers of the sociology of knowledge. One of these pioneering, messenger thinkers is Brunch Spinoza. In this text, Spinoza's opinion of knowledge was presented. Spinoza made two different classifications of knowledge in two separate studies. One of these is the Inquiry on the Correction of Semantic Ability, where knowledge is defined as "perception". The other is his masterpiece, *Ethica*, published posthumously. In Ethics, which Spinoza wrote with a geometric method, he puts forward all areas of philosophy in general and the theory of knowledge in particular. Spinoza took a rationalist attitude regarding the source of knowledge. He aimed at a rationalist theory of knowledge and formed a progressive theory of knowledge.

Keywords: Spioza, epistemology, sociology of knowledge, rationalism, Western thought

Giriş

Felsefenin temel etkinliklerinden biri, bilgiye ilişkin kavramsal sorunları irdeleme, açıklığa kavuşturmadır (Yıldırım, 2008, s. 7). Bu bağlamda bilgi, felsefenin epistemoloji olarak adlandırılan dalının özel konusunu oluşturur. Felsefe tarihinde bilgi konusu, Antik Yunan'da özellikle de Sofistler, Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi filozofların döneminde felsefi

*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, E-posta: mesutballi@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-0675-7317

düşüncenin gündemine geldi ve yerleşti. Bu dönemden sonra da felsefi düşüncenin temel konularından biri haline gelerek bazı dönemlerde, bazı filozofların katkılarıyla felsefi düşüncenin tam merkezinde varlığını sürdürdü (Arslan, 2010, s. 19). Fakat filozoflar genel olarak bilgiyi toplumsal bağlamının dışında ele aldılar. Daha açık bir deyişle, yaygın olarak filozoflar bilgide toplumsal-tarihsel bağlamın dışında bir temel aradılar. 17. yüzyıldan sonra ise bazılarınca bu genel eğilimden çıkılarak bilgiyi ele alışı yeni yaklaşımlar benimsendi. Böylece bilgi tarihsel-toplumsal bağlamlarla da ilişkilendirilen bir olgu haline geldi. Bu yaklaşım farklarını sağlayan filozoflar kendilerinden yüzyıllar sonra bir disiplin haline gelecek olan bilgi sosyolojisinin öncü isimleri, habercileri olarak kabul edil(ebil)irler. Bu çalışmada filozofların bilgiyi nasıl ele aldıklarına değinildi. Spinoza'nın bunlardan biri olduğu ileri sürüldü. Diğer bir ifadeyle, bilginin odağında yer aldığı bilgi sosyolojisi akademik bir disiplin olarak kimliğini 20. yüzyılda kazanmış olsa da modern anlamda bilimin gelişmeye başladığı dönemlerden (17. yüzyıl) itibaren bazı filozoflar, düşünürler öncü, haberci sayılabilecek görüşler, öneriler getirdiler.

Antik Yunan'dan itibaren bilgi sorununu merkezi gören ya da merkez konularından biri olarak ele alan bazı filozofları ve düşünürleri de 20. yüzyılda kurulacak olan yeni bilim dalının kökleri arasında saymak mümkündür. Bu bağlamda görülebilecek isimlerde ise 20. yüzyılda çizilen çerçevenin belirleyici olduğu belirtilmelidir. Zira bilgi sosyolojisinin odağında yer alan bilginin toplumsallığı meselesi en temel ölçü olarak kabul edildi. Durkheim, Max Scheler gibi düşünürlerce bilgi sosyolojisinin kurulması yönünde daha somut adımlar atıldı ve K. Mannheim tarafından (1929) yeni bir bilim dalı olarak bilgi sosyolojisi kuruldu. Diğer bir ifadeyle, Antik Yunan'dan beri filozoflar bilgi konusuna, sosyolojinin kuruluş dönemlerinden itibaren, sosyologlar bilgi olgusuna özel bir önem atfetti. Sosyolojisinin kurucu babalarınınca bilgi konusunu ele alındı (Bal, 2015, s. 79). Daha açık bir deyişle, bilgi sosyolojisinde ilk dalgayı kurucu sosyologlar ve onları izleyenler yarattılar (Bal, 2015, s. 81). *Bilginin Toplumsal Tarihi* adlı kitabında Peter Burke'ün, "erken yeniçağ" olarak nitelendirdiği dönem (Burke (2010, s. 12), erken yeniçağın 1450 ile 1750'deki *Encyclopedie*'nin yayınlanmaya başlayan yüzyıllar arasındaki dönemi kapsadığını belirtir) ile tutumlarıyla 20. yüzyılın bilgi sosyolojisi arasındaki sürekliliklerin anımsanmaya değer nitelikte olduğunu belirtmektedir (2010, s. 234).

Görece oldukça yeni olan bu bilim dalının habercileri arasında kabul edilebilecek isimlerden biri, Benedictus (Baruch) Spinoza'dır (1632-1677). Deleuze'ün da altını çizdiği gibi (2000, s. 10), felsefe tarihinde çok istisnai bir konumda bulunan filozoflar arasında olduğunu ve "kitaplarına konu olan şeyleri ele alış tarzının eşi benzeri" olmadığını ileri sürdüğü Spinoza'nın teolojiden, siyaset felsefesine kadar geniş bir alanda düşünce skalası söz konusudur. Uğraş alanlarından bazılarında ise çok daha özel bir konumdadır. Mesela, Balibar (2020, s. 188), Spinoza'nın tarihin en önemli siyaset teorisyenlerinden biri olduğunu ileri sürer. Bu düşünceye de paralel bir şekilde daha çok siyasal görüşleri önde olan ve diğer görüşleri, özellikle de bilgi kuramı geri planda kalan Spinoza'nın bilgi teorisinin betimlemesi bu metnin konusunu oluşturmaktadır. Bu noktada ilk belirtilmesi gereken husus, onun rasyonalist bilgi anlayışının önemli filozofları arasında olduğudur.

Deleuze'ün da belirttiği gibi (2000, s. 9) bir filozof yalnızca mefhumlar icat eden biri olarak kalmaz. Belki de algılama tarzları icat eder. Spinoza yalnızca icat ettiği mefhumları ile kalmayan, yüzyıllar boyunca etkisi sürecek algılama tarzları icat eden filozoflardandır. Fakat Spinoza, belirtildiği üzere bu metinde bilgi sosyolojisinin tarihsel habercilerinden biri olarak ele alındı. Onun bu yönü sorgulandı, gösterilmeye çalışıldı. Bu doğrultuda onun bilgi konusunda yaptığı kategorilere yer verildi. Spinoza da birçok düşünürün yaptığı gibi, bilgiye bir ölçüt bulmaya çalıştı. Bu noktada bilgi kuramından bahsedebilmek için bilgi nedir? sorusuna verilen bir yanıt olmakla (Pears, 2004, s. 13), her bilgi nedir? sorusunu cevap verme çabasında ise bir bilgi kuramından bahsedilemeyeceği vurgulanmalıdır. Zira Antik Yunan'dan itibaren

bilginin neliği üzerine birçok filozof, düşünür ve din adamı görüş bildirmiştir. Buna karşılık Spinoza'nın bilgi sorusuna verdiği cevap, bilgi kuramı kategorisi içinde yer alır.

Her kültürde bilgiler bulunur ve bunlar “bilgi sayılan her şeyle” ilgilenmişlerdir (Burke, 2010, s. 15). Asıl sorun bu noktada başlar: Bilgi nedir? Daha doğrusu hakiki bilgi nedir? 17. yüzyıl düşünürü olan Spinoza da bu soruya cevap vermeye çalışanlar arasındadır. Spinoza'yı bu soruya verdiği cevap ile birçok filozoftan, düşünürden ayıran, bilgi olgusunu toplumsal boyutuyla ele almasıdır. Haliyle Spinoza, bilginin neliği üzerine araştıran bilgi sosyolojisinin habercileri arasında kabul edilebilir. Bu noktada çalışmayı yönlendiren sorun, Spinoza'nın neden bilgi sosyolojisiyle ilişkili ele alınabileceğidir. Daha açık bir deyişle, Spinoza'nın bilgi görüşünü, kendisinden yaklaşık iki buçuk asır sonra kurulacak olan bilgi sosyolojisi bağlamına yerleştiren nedir? Bu metinde bu sorunun cevabı araştırıldı. Bunun için de Spinoza'nın bilgi konusundaki sınıflandırılmasına yer verildi. Onun iki farklı çalışmada ortaya koyduğu bilgi tasnifleri, dönemin atmosferi de göz önünde bulundurularak ve insanın (Spinoza'nın) psiko-sosyal bir varlık olduğu göz ardı edilmeden betimlendi. Onun bilgi konusunun anlaşılmasında öncül nitelikte olduğu düşünülen Tanrı ve onunla yakın ilişkili doğa kavramlarına ayrı bir alt başlık altında yer verildi.

1. Bilginin felsefi ve sosyolojik tarihi

Bilim ve felsefe tarihinde bilgi konusunu ele alan, bilgi üzerine düşünce geliştiren çok sayıda düşünür, filozof ve bilim insanı vardır. Bunlar düşüncelerinin, kuramlarının, iddialarının kabulünde geçerli bilginin rolünden dolayı bilgi konusuyla ilgilenmişlerdir. Bu ilginin düzeyi, amacı ise sosyal, siyasal ve bilimsel ortamlar olarak ifade edilebilecek genel atmosfere, kişisel ilgilere ve diğer faktörlere bağlı olarak farklılık göstermektedir. Bu farklılıklarda hem bir sebep hem de bir sonuç olarak görülebilecek Aydınlanma gibi dönemler, aşamalar, paradigmalar değişimler, devrimsel dönüşümler özellikle belirtilmelidir. Zira pek çok kavram zaman içinde ve özellikle de Aydınlanma gibi büyük dönüşüm süreçlerinde, aşamalarda, o dönemlere kadar kabul edilemeyen içerikleri zayıf, anlamlandırmada, bulguların ifadesinde yetersiz kalmıştır. Kavramlara yeni anlamlar yükleme çabalarının altında yatan bir olgu da budur. Bilgi anlayışlarındaki farklılıklarda olduğu gibi.

Yukarıda da belirtildiği gibi hem bir konu hem de bir kavram olarak bilgi, felsefenin antikçağa kadar uzanan temel sorunları arasındadır (Yıldırım, 2008, s. 237). Diğer bir deyişle, bilgi konusu felsefede sürgit tartışılan (Yıldırım, 2008, s. 245) konular, kavramlar arasındadır. Aslında, Deleuze'un de erken dönem yazılarından itibaren savunduğu gibi, felsefe kavram yapmak demektir (Akay, 2013, s. 106). Felsefe tarihi boyunca felsefenin farklı konularının dayandığı ve üzerinde temellendirildiği kavramlar farklı anlam ve yorumlar kazanmıştır (Bozkurt, 2008, s. 8). Buradan hareketle felsefenin diğer temel konu ve kavramları gibi bilginin anlaşılma ve yorumlama tarzları ilkçağdan günümüze dönüşümler geçirmiştir (Bozkurt, 2008, s. 9-10). Bilgi kavramına da diğer kavramlar gibi birçok farklı anlam yüklenmiş, bilgi kavramı farklı şekillerde ele alınmış, yorumlanmıştır. Yine her temel kavram gibi felsefenin bir konusu olarak bilgi kavramı da Reformasyondan Rönesansa, Rönesanstan Aydınlanmaya, Aydınlanmadan günümüze dönüşümler, anlam değişimleri ve çeşitlenmeleri yaşamıştır (Bozkurt, 2008, s. 12). Bununla birlikte felsefede verilen yanıtların hiçbir zaman kesinlik göstermediği (Yıldırım, 2008, s. 33) olgusu da göz ardı edilmemelidir.

Felsefe (ve bilim) tarihinde bilgi kavramına (konusuna) yönelik ilginin, ele alıştaki etkilerin sebepleriyle birlikte son kertede bilgi kavramı (konusu) üzerine yaklaşımlar, ele alış sebepleri şu şekilde kategorize edilebilir: Bilginin önemine vurgu yapanlar; bilgiyi türlere ayıranlar, bilgiyi özellikleri itibarıyla değerlendirenler, geçerli bilginin şartlarının peşinde olanlar; bilgiyi bir zihin etkinliği olarak ele alanlar; (hakiki) bilgiyi elde etmenin yollarını arayanlar, bilginin neliğine dair görüşler paylaşanlar, nasıl elde edileceğine dair görüşler; etik bir noktadan değerlendirenler; doğrunun-hakikatin bulunmasında pusula olarak kullananlar,

(hakiki) bilgiye kutsallık atfedenler, yararlı-değerli bir etkinlik olarak değer verenler, doğru bir kaniya ulaşmada gerekli görenler, önyargılardan-kanılardan vs. kurtarma aracı olarak ele alanlar, sağlıklı fikirlerin-düşüncelerin temel hareket noktası kabul edenler, düşünce-düşünme etkinliği olarak bilgiye değer verenler; bilme arzusunun tatmininde gerekli görenler; toplumsal saygınlık için; kötülüğün giderilmesinde iyi-kötü ayrımında zorunlu görenler, bilgiye hatadan-yanlıştan koruyucu misyonu yükleyenler; bilimin ilerlemesindeki önemini öne çıkaranlar, tarihin-teknolojinin yol açıcısı olarak bilgiyi yüceltenler; hayatı-dünyayı-evreni anlama etkinliği olarak değerlendirenler; bilgiye sahip olmanın sonuçlarına odaklananlar; bilgiyi egemenlik aracı olarak, üstünlük kurma aracı olarak ele alanlar; pragmatik amaçlar için değer atfedenler; bir aforizma aracı olarak kullananlar; hobi olarak bilgiyle ilgilenenler; (geçerli) bilginin rehberlik özelliğini öne çıkaranlar; bilgiyi ayrıcalıklı bir insan etkinliği olarak görenler; inancın gereği, ideolojinin açıklanmasının zorunluluğu olarak gerekliliğini vurgulayanlar; çağın bir gereği olarak bilgiye değer verenler; insan varoluşunun bir koşulu olarak (geçerli, hakiki) bilginin önemini öne çıkaranlar; bilgiyi toplumsal bağlamı ile ele alanlar. Bunlardan hareketle bilgi konusundaki görüşler için yapılabilecek kategorileri şu şekilde toparlamak mümkündür: Bilginin neliği ve sınırlarıyla ilgili görüşler, entelektüel bir çaba olarak bilgiyle ilgilenenler, etik bir çaba olarak, ideolojik bir çaba olarak ve bilime yönelik bir ilgilinin sonucu hatta gerekliliği olarak bilgiyle ilgilenenler.

Kısaca, felsefe (bilim) tarihinde bilgi farklı epistemolojik yaklaşımlara, tutumlara bağlı olarak farklı şekillerde sınıflandırılmış, türlere ayrılmıştır. Bu doğrultuda pek çok filozof bilgi konusunda deneyimden önce ya da bağımsız olarak “a priori” bilgi ile deneyime dayanan “a posteriori” bilgi arasında bir ayırım yapmışlardır (Cevizci, 2008, s. 53-54). Bilgiye yönelik farklı tanımlara, farklı bilgi türlerine rağmen, bilginin pek çok yerde genellikle inanç, kanı yoluyla tanımlandığı görülmektedir. Bunun temelinde yatan neden yine epistemolojinin önemli problemlerinden birini oluşturan haklılandırma kaygısıdır (Cevizci, 2008, s. 55-56). Bu noktada Spinoza gibi bazı akılcılar en azından bir takım temel inançların rasyonel sezginin bir sonucu olduğunu öne sürmüşlerdir (Cevizci, 2008, s. 57). Bu sınıflandırmalarda (önerilerde) sosyo-kültürel çevrenin önemi de vurgulanmalıdır.

Bilgi konusunda son olarak şu hususların belirtilmesi tamamlayıcı olacaktır: Epistemolojinin belirgin biçimde ilk kez Platon tarafından ortaya konulduğu söylenebilir (Yıldırım, 2008, s. 237-238). Platon’dan sonra Aristoteles’te bir bakıma daha bilimsel denilebilecek bir yaklaşımla (Yıldırım, 2008, s. 238) ele alınan bilgi konusu felsefe tarihi boyunca birçok filozofun, düşünürün ilgi alanı içindedir. Felsefe-bilim tarihi boyunca Platon ve Aristoteles’in hemen her görüşün temellerini oluşturduğunu söylemek hiçbir düşünüre, filozofa, bilim insanına vs. haksızlık olmayacaktır. Bilgi konusu da bu iki ismin görüşleri temelinde şekillenmiştir. Bu bağlamda Rönesans sonrası felsefede ortaya çıkan ve Spinoza’nın da önemli isimleri arasında yer aldığı rasyonalizm bir bakıma Platoncu görüşü yansıtırken, Aristotelesçi görüş ise yine bir bakıma empirizm tarafından yansıtılır (Yıldırım, 2008, s. 238). Bu bağlamda bilimin de bilgi odaklı tanımlandığı hatırlatılmalıdır. Her ne kadar yüzeysel ve yetersiz de olsa, bilim yaygın bir şekilde “düzenli ve güvenilir bilgi” olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım, 2008, s. 194).

Spinoza’nın bilgi sosyolojisinin öncü isimleri, habercileri ya da tarihsel kökleri arasında sayılması bilgi sosyolojisinin çerçevesi bağlamında anlamlıdır. Diğer bir deyişle onun bilgi sosyolojisi ile irtibatı, ilişkisi bilgi sosyolojisinin amaç ve konularının ortaya koyulması ile daha net görülecektir. Bilgi sosyolojisi kısaca, bilgi üretiminde etkili ve/veya belirleyici olan toplumsal süreçleri inceleyen sosyoloji disiplini (Okuyuz, 2002, s. 13). Bilgi sosyolojisi en genel anlamıyla bilgi ile toplum arasındaki ilişkiyi kendisine konu edinir. Bilgiye sosyolojik bir yaklaşım sağlar. Bilginin toplumsal temelleri, bilgi türleri ile toplum tipleri arasındaki ilişki, bilginin sosyal sınıflara, sosyal gruplara göre dağılımı, bilginin sosyal değişme ile ilişkisi gibi konular bilgi sosyolojisinin ilgi alanını oluşturur (Bal, 2015, s. 85-86). Bilgi sosyolojisi,

yalnızca sosyal bilimlere konu olan bilginin değil, aynı zamanda diğer tüm bilgi türlerinin sosyolojik temellerini analiz eder (Bal, 2015, s. 90). Diğer bir deyişle, bilgi sosyolojisi, bilimsel bilgiden dinsel bilgiye kadar her tür bilginin toplumsal bağlarını araştırır (Bal, 2015, s. 94). Bu genel çerçeve her ne kadar 20. yüzyıl sonrası oluşturulsa da doğal olarak çerçeve içine giren eski tarihli görüşler bulunmaktadır. Disiplinin kurucusu Mannheim bilgi sosyolojisini iki bölüme ayırır: Bilgi sosyolojisinin bir teori olarak amacını, bilgi ile varoluş arasındaki ilişkiyi analiz etmek oluşturur. Bir araştırma yöntemi olarak amacı ise, bu ilişkinin insanlığın entelektüel gelişimi içinde büründüğü formları ayrıntılı bir biçimde ortaya çıkarmaktır. Bu iki ayırım çerçevesinde Mannheim, bilgi sosyolojisinin yerine getirmek durumunda olduğu bir dizi görev belirler. Bunlardan birincisi, düşünce ile eylem arasındaki ilişkinin keşfinin kriterlerini belirlemektir. Bir diğeri, bilgide teorik olmayan şartların önemine ilişkin bir teori geliştirmektir. Bir başka görev, farklı dönemlerdeki düşüncenin temeli durumundaki mümkün farklı entelektüel hareket noktalarını tespit etmektir. Gizli metafizik öncülleri açığa çıkartmak bir başka görevidir. Mannheim'ın belirlediği bir diğer görevi ise, bahis konusu entelektüel tabakayı oluşturan sosyal tabakayı bulmaktır (Hekman, 1999, s. 86). Bu çerçeve Spinoza'nın bilgi görüşünün, teorisinin, bilgi sosyolojisi bağlamındaki önemini göstermektedir.

Durkheim'in intiharın nedenleri konusundaki hükmü, toplumsalın öneminin vurgusudur: "Gerçek nedenler toplumsaldır" (Baert, 2010, s. 29). Bu olgu yani gerçek nedenlerin toplumsallığı olgusu, daha açık bir deyişle her düşüncenin toplumsal bir kökene sahip olduğu ve toplumsal bir kökenle ilişkili olduğu fikri bilgi sosyolojisinin temelidir. Bununla birlikte bilgi sosyolojisi klasik epistemolojinin talep ettiği en önemli şey olan "kesinliğe" karşıdır. Zira kesinlik sürekli akış halindeki varoluş içerisinde hiçbir yerde ve hiçbir biçimde mümkün değildir (Özkan, 2004, s. 394). Tarihsel olarak ise bilgi sosyolojisi üç ana koldan gelişti: Amerikan, Alman ve Fransız. Bunlardan Amerikan kolu, zihin ile sosyokültürel çevre arasındaki işlevsel ilişki üzerine yoğunlaşırken; Alman kolu insan gruplarını tarihte belli bir zaman ve mekânda belirli bir doğrultuda yönlendirerek etkileyen düzendeki genel kategoriler üzerine yoğunlaşır. Buna karşılık Fransız kolu için ise, Durkheim'in kolektif bilinci ve bireysel zihninin kontrolünü elinde tutan kalabalık psikolojisi önemlidir (Hülür, 2000, s. 105). Bu teorik çerçeveye göre, bilgi sosyolojisinin öncü isimlerinden biri olan Spinoza'nın bilgi görüşü, özellikle Alman ve Amerikan koluna yakın durmaktadır.

2. Spinoza ve erken yeniçağ

Hangi düşünce sistemi içinde yer alırsa alsın, hangi akımı kurmuş, geliştirmiş olursa olsun, bir kişiyi, bir düşünürü anlamak her şeyden önce psiko-sosyal yanını kavramaktan geçer. O da dönemini anlamaya bağlıdır. Dönemi ise, kişinin (düşünürün) eğitiminden, etnik kökenine, yaşadığı yerlerden irtibatlı olduğu insanlara kadar, varsa (yaşadığı) travmatik olaylardan, dönemi şekillendiren sosyal gelişmelere kadar istisnasız hepsini bütüncül bir perspektiften ele almayı zorunlu kılar. Kısaca, kişisel yaşam öyküsüyle ve toplumsal atmosferle anlaşılabilir. Buradan hareketle, Spinoza'yı anlama çabası her şeyden önce 17. yüzyıl Hollandasını ve filozofun sosyal köklerini, sosyalizasyon sürecini bilmekle başlar. Düşünürler açısından etnik-dinsel kimlikler, hele hele Spinoza için Hahamlık amacı taşıyan dindar bir ailesinin bulunması ayrıca üzerinde durulması gereken bir noktadır. Yine Spinoza (ailesi) için göç gibi bir olgudan hareketle kronolojik yaşamının zorunlu olarak başlatılmış olması özellikle önemlidir. Doğal olarak göç gibi bir sosyolojik olgunun, yine çok önemli sosyo-psikolojik sonuçları olacaktır. Burada bir nokta Nahum'un deyişiyle (2020, s. 97) vurgulanmalıdır: "Etnik duygu haritasının etkisinden sıyrılmak pek de kolay değildir. Değil ki Peter Burke'ün dönemselleştirmesiyle (2010) "erken yakınçağ"da. Bu sosyolojik realiteden hiçbir insan gibi hiçbir düşünür de (en azından tamamen) kurtulamaz. Haliyle her düşünür gibi, Spinoza'yı da anlamada dönemi anlamak zorunludur.

Toplumsallık biçimleri, bilginin dağılımında ve üretiminde etkilidir (Burke, 2010, s. 62). Daha açık bir ifadeyle; “bir bilgi parçası asla onu üreten kişiden bütünüyle kopartılamaz” (Pears, 2004, s. 19): Bir kişinin içinde yaşadığı koşullar, onun yaklaşımında göz ardı edilemez. Bir düşünür/filozof olarak Spinoza’nın görüşleri yaşamının dışsal koşulları ile sıkı bir ilişki içindedir. Bir kişi, içinde yaşadığı grubunun bir parçasıdır. Bauman’ın tasnifiyle (2010, s. 47-64) biz ya da onların parçasıdır (Bauman, 2010, s. 66). Bu noktada parça olmak, sosyal sonuçları itibarıyla önemlidir. Hatta gruptan ayrılmış olmak da tamamen, grubun etkisinin kırılması anlamına gelmez. Zira etki meselesi kültürel olana bağlı olarak bir zihniyet sürecidir. Spinoza’nın (eski) parçası olduğu gruptan (Yahudi grubu) tamamen kurtulduğu “teknik” ve ahlaki olarak mümkün görünmemektedir. Haliyle, o da Bauman’ın deyişiyle (2010, s. 74) “önyargının ve hıncın ördüğü engelin genellikle en kalın duvarlardan daha etkili olduğu bir gerçektir” iddiasının dışında değildir.

Bu genel olgulardan hareketle hakkında yapılan birçok çalışmada Spinoza’nın herhangi bir görüşü irdelenirken, onun bir yanına da zorunlu olarak değiniliyor: Yahudiliği. Bu gerek siyaset, hukuk gerekse etik ve gerekse de bilgi konularında olduğu gibi. Bu değini, kronolojik bir zorunluluk olmadığı gibi, etnik-mezhepsel deşifre amaçlı da değildir. Onun Yahudiliği meselesinin görüşleri için oluşturduğu bir temel, bir kalkış noktası olmasıdır. Yahudi teolojisinin, Yahudi skolastiğinin, Yahudi kültürünün Spinoza üzerindeki açık ve örtük etkisinin bulunmasıdır. Yine açıktan veya örtük bir şekilde Yahudi skolastiği ile hesaplaşması da bu olguyu destekler niteliktedir. Bu çalışmada, Spinoza’nın Yahudiliği nasıl kavradığı ya da Yahudilik içinde Spinoza’nın nasıl algılandığı ortaya konulmayacak, yalnızca kültürün en önemli unsurlarından biri olan dinin, bir kişinin sosyalizasyon sürecinde ve zihniyet oluşumunda oynadığı rol bağlamında değinilecektir. Zira din bir toplum olayıdır ve bu temelde birey üzerinde derin ve kalıcı etkiler bırakır. Peter Burke’ün belirttiği gibi (2010, s. 5), düşünce biçimleri dönemlerle, uluslarla, kuşaklarla ve toplumsal sınıflarla ilişkilidir. Kısaca, bilgi toplumsal olarak konumlanmıştır (Burke, 2010, s. 10). Ne kadar bilimsellik ve nesnellik iddiaları olursa olsun, sosyal bilimlerde, felsefede ve sanatta hiç kimse bu olgudan tam olarak kurtulamaz. Dini bilgide olduğu gibi bilginin diğer alanlarının ise bizzat kendileri öznedir.

Bal’ın da yer verdiği gibi (2015, s. 89), toplumsal ortam, düşünürlerin düşüncelerini belirler. En azından şekillendirir. Spinoza da her insan gibi, şartları ve atmosferi ile döneminin etkisi altında kaldı. Zira özel olarak bir sosyoloğun genel olarak da bir aydının, düşünürün algılamaları ve düşünceleri kendi toplumsal durumu ve kendi kültürünün egemen değerlerinden çok derinden etkilenir (Hülür, 2000, s. 106). Haliyle; “bilginin seçilmesi, örgütlenmesi ve sunulması hiç de yansız, değerlerden arınmış bir süreç değildir. Tersine hem ekonomik hem de toplumsal ve siyasal bir sistemin desteklediği bir dünya görüşünün anlatımıdır” (Burke, 2010, s. 193). Bu bağlamda belirtilmesi gereken bir husus da Spinoza’nın bilimsel keşiflerin, din ayırımının ve kalıcı siyasal değişikliklerin felsefenin doğasını değiştirdiği bir çağda ve de dönemi içinde en fazla özgürlüklerin olduğu bir bölgede, Hollanda’da yaşadığıdır (Scruton, 2007, s. 11). Üstelik bu özgür ortam içinde, düşünce özgürlüğünün yanında yaygın özgürlüğü de (Balibar, 2010, s. 12) Hollanda-Amsterdam’ın en başta gelen yanlarından birini oluşturur. Bununla birlikte dönemin Hollandasının özgürlük ve hoşgörü noktasında tam anlamıyla sorunsuz bir coğrafya olmadığı da göz ardı edilmemelidir. Hollanda’nın dönemi içinde özgür fikirlere açık olması bakımından öne çıkmasına karşılık, bununla çelişen gelişmeler, durumlar da söz konusudur. Mesela Leyden Üniversitesi, Descartes’ın adının bile dile getirilmesini yasaklamıştır (Scruton, 2007, s. 7). Bu noktada 17. yüzyıl Avrupa’sıyla ilgili Foucault’nun dikkat çektiği bir nokta daha vardır. Daha doğrusu Bir tespit yapar: 17. yüzyıl, disiplin mekanizmalarının geliştiği bir yüzyıldır (Hülür, 2009, s. 119). Fakat her şeye rağmen bir coğrafya, dönemi, dönemin şartları içinde değerlendirilir. Her türlü olumsuzluğa rağmen Hollanda Spinoza’nın yaşadığı dönemde en fazla özgürlüklerin olduğu coğrafyadır.

Her dönemin, çağın kendine has problemleri olur. Bazı yüzyıllara, çağlara, dönemlere birtakım problemler damgasını vurur. Buradan hareketle Spinoza “bilgi bunalımı”nın yaşandığını 17. yüzyıl filozofudur. Bu durum da dönemin filozofları ve başkalarının bilgi sorununa yönelik bir çözüm arayışını da beraberinde getirdi. Bunlardan biri, Descartes’ın geometrik yöntemidir. Bu yöntemin, matematik dünyasının dışında da uygulanabilirliğine inanan düşünürler bulunmaktaydı. Spinoza da bunlardan biridir. Buna karşılık Leibniz gibi bazı düşünürler ise geometrik yöntemin uygulanmasına şüpheyle bakmışlardı (Burke, 2010, s. 223-225). 17. yüzyıl kesin bilgi arayışının ve yeni yöntem geliştirmenin yüzyılıdır. Bilginin sınıflandırılması çabalarının olduğu bir dönemdir. Descartes, Pascal, Hobbes, Malebranche, Leibniz ve Spinoza gibi bilim ve felsefe tarihinin büyük isimlerinin yüzyılıdır. Bunlardan Spinoza, Höffding’in deyişiyle, 17. yüzyılın tam merkez rolünü oynayan bir düşünürdür: “Düşüncenin bütün yolları onda birleşir: Mistisizm ile natüralizm, teorik ilgi ile pratik ilgi” (Höffding, 2011, s. 14). Spinoza çalışmasıyla, din felsefesi, fizik, bilgi teorisi, psikoloji ve ahlakı tek bir kadronun sınırları içine koymuştur (Höffding, 2011, s. 15). Bu bağlamda Ulus Baker (2015b, s. 114), Spinoza’nın felsefesi konusunda bir uyarıda bulunmaktadır: Spinoza’nın felsefesi kâh etik açıdan, kâh politik açıdan yorumlanabilir, kâh fizik olarak okunabilir. Fakat onun felsefesinin bölümleri, kompartımanları yoktur. Haliyle öyle okunmamalıdır. Baker’in uyarısı, onun bilgi görüşünü ele alıfta da göz önünde bulundurulmalıdır. Yine Baker’in (2015b, s. 124) tespitiyle, Spinoza’da fikirler birbirlerinden çıkıp sürekli birbirlerini takip ederler. Bunun yanında Spinoza, dönemi içinde önde gelen Descartes eleştirmeni ve döneminin önde gelen rasyonalistlerinden biri olarak öne çıkan bir filozoftur. Bu bağlamda genel olarak Spinoza, amacını şu şekilde açıklamaktadır: “Peşinde olduğum amaç, tarif ettiğim doğayı kazanmak ve benimle birlikte birçok kişinin kazanmasına gayret etmektir. Yani, kendi mutluluğum başka birçoklarını benim düşündüğüm gibi düşünmeye ikna etmekten, böylece onların kavrayış ve arzusunu kendi kavrayış ve arzumuyla tamamen bağdaştırmaktan geçer” (Spinoza, 2019, s. 43). Kısaca, Spinoza’nın yaşadığı dönemin atmosferi, yalnızca düşünürün biyografisiyle ilgili değildir. Aynı zamanda genel anlamda düşünce, özel olarak da bilgiye dair sorgulamalarla yakından ilgilidir.

Spinoza’nın yaşadığı yüzyıl, düşünsel ve bilimsel çalkantıların yoğun olduğu bir yüzyıldır. Bunun yanında bu dönemde gerek bilgi arayışında gerekse de yöntem geliştirmede devrimsel nitelikte adımlar atıldı. Spinoza da yaşadığı dönem içindeki entelektüel gelişmelerin dışında kalmadığı gibi entelektüel gelişmelerin odağında yer aldı. Bunlara paralel döneminin olumlu gelişmelerinden olduğu gibi, olumsuz yönlerinden de etkilendi. Dönem içinde tepki çeken filozoflardan biri olan Spinoza yalnız bir adamdır. Hiçbir çevreyle kaynaşmadı, hiçbir çevreyle uyum içinde olmadı. Deleuze, Spinoza kadar hem değerli bulunup hem de aşağılanıp, nefret edilen başka bir filozof olmadığını ileri sürmektedir. Yine Deleuze (2000, s. 10), Spinoza’nın istisnai bir konumda olduğunun altını çizmekte bunu da kitaplarının konularını ele alış tarzının eşi benzeri olmamasına bağlamaktadır.

Spinoza, Yahudi (kökenli) bir filozoftur. Thorstein Veblen, çağdaş Avrupa’da düşünsel açıdan Yahudilerin baskın durumda olmalarını, kendi kültürlerine karşı olan kopuşla ilişkili görmektedir. Bu kopuş onları kuşkucu hale getirmiş, kuşkuculuk da onların yenilik yaratıcısı olmalarını sağlamıştır. Boyutları tartışmaya açık olmakla birlikte kendi kültürlerinden kopuş ise onlara bağımsızlık kazandırmıştır (Burke, 2010, s. 4, 36-37). Kısaca, kuşkuculuk ve bağımsızlık, Yahudi (kökenli) düşünürlerin birçok alanda baskın görüşleri, en azından sıra dışı görüşleri ortaya koymalarının temel nedenidir. Bu durum özel olarak Spinoza için de geçerlidir. Böyle bir durumun, en sert tepkiyle de karşılaşma olasılığı vardır ve Spinoza, bunu yaşayanlardan biridir: Afroz: Kendi dar kültürel ikliminden dışlanma ve yalnızlaşma. Bu bağlamda Spinoza, *Politik İnceleme*’de, şu görüşlerine yer vermektedir: “Tüm insanlar yalnızlıktan ürkerler, çünkü hiçbiri yalnızken kendini savunacak ve yaşam için gerekli şeyleri elde edecek gücü bulamaz; bunun sonucu olarak, insanlarda sivil hale yönelik doğal bir iştah

söz konusudur ve bu halin tamamen ortadan kalkması asla mümkün olmaz” (aktaran Balibar, 2020, s. 209). Belki de Spinoza'nın aforoz sonrası vaziyet alışının sırrı bu cümlelerde bulunabilir.

Feyerabend'in bilim insanı için savunduğu görüş (Hülür, 2006, s. 201), filozof-düşünür için de geçerlidir: Psikolojik, sosyolojik ve tarihsel birçok kısıtlamalarla karşı karşıya bulunur. Bu kısıtlamalar, bazı dönemlerde ve bazı coğrafyalarda, dolayısıyla bazıları için çok daha belirleyicidir. Bu kısıtlamalar temelde, tarihsel koşullarla belirlenir. Bu bağlamda tarihsellik, daha doğrusu görüşün önerildiği tarihsellik (Hülür, 2006, s. 2002) vurgulanmalıdır. Geç Rönesans dönemiyle birlikte dini düşünce ve dogmalar ağır bir şekilde eleştiri altında tutuldu. Bu süreçte Antik Yunan menşeli septik (kuşkuculuk) görüşler ve argümanlar yoğun bir şekilde kullanılmaya başlandı. Bilginin imkânsız olduğunu, hiçbir şeyin bilinemeyeceğini ve insan zihninin kesin hiçbir doğruya ulaşamayacağını öne süren kuşkuculuk, 17. yüzyıl boyunca güçlü bir akım olarak gelişti (Cevizci, 2008, s. 70-74). Spinoza'nın görüşleri de septik argümanlardan hareket etmekle birlikte, kesin bilgi önerdi. Bu da son kertede Spinoza'nın kuşkuculardan farklı bir noktada yer almasını sağladı. Sonuç olarak, Spinoza, akli merkez alan rasyonalist (akılcı, ussal) bir filozoftur. Akılcılıkta, duygusal algılardan bağımsız olarak bilginin kaynağı akıldır. Her ne kadar epistemolojik bir görüş olarak kökleri Antik Yunan'da Parmenides'e kadar geri gitse de akılcılıktan anlaşılan 17. yüzyıl filozofları Descartes, Spinoza ve Leibniz tarafından devam ettirilen gelenektir. Bu gelenek deneyciliğe tamamen karşıt olan bir epistemolojik görüş ya da yaklaşımdır. Akılcılar kendilerine matematiği örnek alıp, tümdengelimsel sistem idealini öne çıkarırlar. Onlar mantıksal ve matematiksel kesinliği gerçek bilginin ölçütü yapmışlardır (Cevizci, 2008, s. 90-91). Rasyonalist filozoflar için matematiğin ayırıcı özelliği *a priori* niteliğinde yatar (Yıldırım, 2008, s. 472). Cottingham (2003, s. 10), 17. ve 18. yüzyıllarda akılcılık, terimin genellikle kilise ve din karşıtı bir bakış açısına sahip olan serbest düşünürler için kullanıldığını belirtmektedir. Bu noktada akılcılığın da görecel bir nitelime olduğu belirtilmelidir (Yıldırım, 1993, s. 205). Her halükârda akılcılık, dini düşünceye karşı bir hareket noktasına sahiptir. Daha açık bir şekilde mesele şu şekilde ifade edilebilir: 17. yüzyılın ortalarında kadar bilimsel çalışma dinsel baskı altında ve çoğu kez kuşku, horlanan bir etkinlikti (Yıldırım, 2008, s. 90). 17. yüzyılda büyük atılımlarla yoluna giren bilim; “her şeyi oluşturan nesnelere tanımak, olup bitenleri Tanrılara başvurmaksızın açıklamak” görüşünden kalkmıştır (Yıldırım, 2008, s. 105). Bu noktada “mekanik materyalizm”in durumu da değinilmesi gereken bir husustur. Ortaçağ skolastik düşüncesine ters düşen (Yıldırım, 2008, s. 105) mekanik materyalizm de bilgi kuramı açısından yetersiz kalmıştır (Yıldırım, 2008, s. 107). Bu bağlamda mekanik materyalist tezlerin, daha doğrusu yetersizliklerinin de özel olarak Spinoza, genel olarak 17. yüzyıl bilgi kuramı üzerinde belirgin bir rolünden söz edilebilir. Şöyle ki, “gözlemlerimizi aşan nesne ve ilişkileri nasıl öğreniyoruz? Algılayamadığımız şeylerin bilgisine ne yoldan ulaşmaktayız? Klasik rasyonalistler için sorunun yanıtı açıktır: Gerçek bilgi ‘sezgi’ ya da ‘ussal kavrayış’ denen yetimizin ürünüdür. Dünyayı yanıltıcı duyularımızla değil, ussal çıkarımla öğrenmekteyiz” (Yıldırım, 2008, s. 139-140).

Bir açıdan da bilgi, bir görüştür. Bu bağlamda, farklı kültürlerin kendilerine özgü bir görüş düzeni olduğu gibi, Rönesans, klasik ve modern dönemlerin de görüş düzenleme biçimleri farklıdır (Hülür, 2008b, s. 174). Bilginin kurumsal bağlamı, tarihin esaslı bir bölümüdür ve kurumlar dışarıdan baskılara maruz kalırlar (Burke, 2010, s. 36). Benzer şekilde baskıya maruz kalan kurumlar da “bilgi üreticileri”ne, düşünürlere baskılar yapmıştır. 17. yüzyıl, bilginin modern anlamda kurumsallaşmış yapılarda da üretildiği bir dönemdir. Bu dönemde üniversiteler yaygınlaştı ve kökleşti, kütüphaneler arttı ve baskı tekniklerindeki gelişmelere paralel olarak kitap sayıları çoğaldı. Yine Burke'ün belirttiği üzere, bu dönemde, bilginler kendi işlerini bir meslek olarak görmeye başladılar. Eğitim kurumlarının çok olmasına, mesela 1600 yılında İtalya da 400'e yakın akademinin kurulmasına rağmen (Burke, 2010, s. 40), Hollanda'nın tercih edilmesi, özgürlüğün eğitim kurumlarının sayısıyla, yani niceliğiyle

ilgili olmadığını göstermektedir. Esas olan eğitim kurumlarının kimler tarafından yönetildiğidir. Bütün bunlara rağmen, yine bilgi üreticisi olarak din kurumu, farklı bilgilere karşı baskılarıyla birlikte azalan bir seyirde olsa da önemini ve gücünü korumayı sürdürdü.

17. yüzyılda Amsterdam ticaret merkezi olmasına paralel enformasyonun da merkezleri hatta bütün Avrupa için bir enformasyon alışveriş merkezi haline gelen şehirler arasındadır. Burada yaşayan özellikle İspanyol ve Portekiz Yahudileri gibi etnik azınlıklar enformasyon kaynağı oluşturmaktaydı (Burke, 2010, s. 68-69). Bunun yanında Leiden Üniversitesi de bilginin özelde Hollanda'daki gelişimi ve durumu bağlamında değinilmesi gereken bir başka bilgi kurumu, Leiden ise bir başka bilgi coğrafyasıdır. Peter Burke'ün kapsamlı bir şekilde betimlediği gibi (2010), ekonomisiyle, enformasyon olanaklarıyla, borsasıyla, eğitimin kurumsallaşmasıyla, yayıncılıktaki gelişmelerle basın organları ile Hollanda, 17. yüzyılın en gelişmiş bölgelerinden biri, belki de birincisidir. Bunlar içinde Spinoza açısından iki nokta özellikle önemlidir: dini hoşgörü ve enformasyon merkezi olması. Hollanda'nın ortamına rağmen, Hülür'ün ifadesiyle (2009, s. 124) kopuşsal bir dönüşümden söz edilemez. Zira Hollanda, 17. yüzyıla en az birkaç asırlık bir sürecin sonunda evrilerek geldiğinin de altı çizilmelidir.

Merton'ın (2010, s. 163) belirttiği gibi, çoğu toplumda bilime karşı gizli ve aktif bir düşmanlık vardır. Bu bazı dönemlerde belirleyici olabilir. Bazen ise etkisiz kalabilir. Hollanda, dini politikaları ve hoşgörsüyle öne çıkan bir ülkedir. Batı Avrupa'da erken modern dönemde Hollanda kadar dini çeşitlilik sergileyen neredeyse hiçbir bölge yoktur. Bu bağlamda dini çoğulculuğun en az dört yüzyıldır Hollanda kültürünün karakteristik bir yönü haline geldiği söylenebilir. Buna paralel olarak Spinoza'nın yaşadığı çağ olan 17. yüzyılda Hollanda'da yaşayan Kalvinistler, Yahudiler, Lutherciler, Remonstrantlar gibi dinsel ve inançsal azınlıkları oluşturan grupların her birinin kendi sosyal ağları vardı. Hollanda'da mezhepsel, inançsal ve dinsel ortodoks-dışı kesimlerdeki sosyal grupların şüphesiz ki belirli ulusal değerleri paylaşabilmeleriyle yakından ilgilidir. Burada devletin tutumu belirleyicidir. Devlet, Spinoza'nın yaşadığı yüzyılı da kapsayan süreç içinde mezhepsel, inançsal çeşitliliği himaye etmiş, onlara karşı hoşgörü göstermiştir. Bu kesimlere karşı dini ve ideolojik gerekçelerle baskı yapmadı (Van Eijnatten, 2003, s. 1-3). Aslında her dönemin kendine has iktidar ilişkileri bulunur. Bu ilişkiler, devletle sınırlı değildir. Devleti de kapsar. Diğer bir deyişle, iktidar ilişkileri devletin sınırlarını önemli ölçüde aşar (Hülür, 2008a, s. 155). Bununla birlikte doğal olarak da özellikle Hıristiyanlık temelli radikal görüşler ve bu görüşleri destekleyen düşünce ve girişimler de söz konusuydu. Bunlara rağmen, Van Eijnatten'in belirttiği gibi (2003, s. 6), uyum arayışı 18. yüzyıldan önce daha yaygındı. Bu noktada uyum ile dinsel çeşitlilik fikirlerinin birbirinden farklı olduğunun da altı çizilmelidir. Sonuç olarak her şeye rağmen, 17. yüzyıl Hollanda'sı var olan dini çeşitlilikle uyumu başarmış bir coğrafyaydı. Bu bağlamda ironik bir biçimde Spinoza'nın dini çeşitlilik ya da dinsel temelli uyum gibi konularla pek de uyuşmayan görüşlerinin olduğu da belirtilmelidir (Van Eijnatten, 2003, s. 228-229). Belki de bundan dolayı Van Eijnatten'in (2003, s. 7), Spinoza'nın görüşleri ile genel olarak kamuoyunda radikal olarak görüldüğünü ileri sürmektedir. Hatta Spinoza'nın dini çeşitliliğin sağlanmasındaki etkisinin sanıldığı kadar olmadığını düşünmektedir. Ona göre, Spinoza'nın etkisi başka bazı düşünürlerin olduğu gibi, ağırlıklı olarak dolaylı ve gizli oldu. Fakat Spinoza'nın monarşi yanlıları ve dindar kesimlerce kuşkululu yaklaşılması, etkisinin pek de zayıf ve gizli olmadığını göstermektedir.

Spinoza'nın, *Teolojik-Politik İnceleme (TTP)* adlı kitabı 1670'te yüzyılın Avrupası'nın en özgürlükçü ve hoşgörülü şehri olarak kabul edilen Amsterdam'da sahte bir yayınevi künyesi ve yazarının adı gizlenerek yayımlandı (Canaslan, 2020, s. 39). 1670'te *Teolojik-Politik İnceleme* isimsiz olarak basılmasına rağmen çok kısa bir süre içerisinde herkes eserin yazarının Spinoza olduğunu öğrenildi. Kitap, hemen "Voorburg'un ateist Yahudisi"ne mal edildi ve uzun süre devam edecek bir skandala yol açtı. Balibar, Spinoza'nın karşılaştığı, karşılaşacağı (muhtemel) tepkilere karşı pek de hazırlıksız yakalanmadığını belirtmektedir (2010, s. 15).

Buna karşılık, bazı reddiyeler yazıldı. Spinoza'nın kendisini gizlenmeye zorlamasında bir sebep de budur (Zelyut Hünler, 2003, s. 6). Aslında Foucault'nun yerinde tespitiyle, nelerin söylenebileceğinin koşulları mevcut iktidar düzenlemelerince oluşturulur (Hülür, 2009, s. 122). Her ne kadar insanlık tarihinin belirli bir dönemi için yapılmış bir tespit gibi görülsün de bu olgu tarihin her döneminde geçerlidir. 17. yüzyıl Hollanda'sı da bunun istisnasını oluşturmaz. Zira erken yeniçağ Avrupa'sında örgütlenmiş bir sansür sistemi vardı. Hollanda Cumhuriyeti gibi hoşgörülü bölgelerde bile iletişim özgürlüğüne bazı sınırlar koyulmuştu. Bu bağlamda Spinoza'nın *Teolojik-Politik İnceleme*, 1674'de Hollanda Tabakalar Meclisi'nce yasaklandı (Burke, 2010, s. 156). Spinoza'nın çalışmaları iki istisna dışında öldüğü yıl olan 1677'de yayınlandı. Spinoza'nın dışlanmışlığının, yalnızlığının onun çalışmalarını yayımlamadaki çekincesini pekiştirdiği düşüncesi (Zelyut Hünler, 2003, s. 5) pek de yabana atılamaz. Özgürlükçü ortamı, hoşgörüsü ile öne çıkan 17. yüzyıl Hollanda'sında Spinoza'nın ilk eserini isimsiz yayımlatması üzerinde durulması gereken bir noktadır. Bu noktada onun siyasal vaziyet alışması da değinilmesi gereken bir husustur. Zira Spinoza'nın siyasal durumu onun düşüncesi ve eserleri üzerinde etkili olmuştur. Şöyle ki: Zelyüt Hünler'in Hollanda Cumhuriyeti'nin 17. yüzyıldaki ve belki de tüm tarihindeki en büyük devlet adamı olduğunu ileri sürdüğü Johan de Witt'in ve kardeşinin (2003, s. 4) Spinoza ile yakın bir irtibatı bulunmaktaydı. Witt kardeşler onu korumuşlardır (Deleuze, 2000, s. 92). Bu irtibat şüphesiz ki siyasal temelli bir ilişkidir. 20 Ağustos 1672'de Cumhuriyetçi Johan de Witt ve kardeşi Cornelis, monarşi yanlısı bir kalabalık tarafından linç edildi. Monarşi yanlısı Orange ailesine karşı Cumhuriyetçi Witt yönetimini destekleyen Spinoza bununla kalmayıp bu doğrultuda *Teolojik-Politik İnceleme*'yi yazmaya koyuldu (Yücefer, 2020, s. 239). Spinoza için sarsıcı olduğu aşikâr olan bu olayın onun yayım noktasındaki tutumunda etkisi olma ihtimali yüksektir. Bu örnekten hareketle Spinoza'nın yalnızca dini kurumlarla sorunlu olmasının yanında siyasal alanla da sorunları olduğu görülmektedir.

Apphun (2011, s. 28), Spinoza'nın açıklamasında tuttuğu sıraya rağmen, fikirlerindeki hakiki başlangıç noktasının Descartes'tan ya da bir başka yazardan çıkarılmanın yanlış olacağını iddia etmektedir. Benzer şekilde Hoffding gibi (2011, s. 17), onun hiçbir zaman tam Descartesçi olmadığını savunan araştırmacılar da bulunmaktadır. Bunlarla beraber Spinoza Descartes'tan birçok şeyler öğrendi, fikirlerinden birçoğu kendi işine yaradı. Hatta felsefi terimlerinden bir kısmını kullandı. Fakat son kertede, Spinoza, "kendi uygulamalarının şuuruna sahipti" (Ülken, 2011, s. 28). Deleuze, Spinoza'nın düşüncelerinin Descartes'e karşı zorunlu bir tepki olduğunu belirtmektedir (Tunçay, 2011, s. 298). Mason ise (2016, s. 89-91), Spinoza'nın Descartes eleştirisinin ciddi bir karşılık bulmadığını ileri sürmektedir. Scruton (2007, s. 37), gelişim yıllarında Spinoza'nın düşüncelerini etkileyenlerin Descartes gibi felsefeciler değil de Yahudi ve Müslüman yazarlar olabileceğini varsaymanın mümkün olduğu görüşündedir. Bunlar içinde İbn Meymun (1135-1204) ve İbn Rüşd (1126-1198) özellikle önemlidir. Bu iki ismin eserleri ve yorumları ile Aristoteles'i ve Hıristiyan skolastiğini tanımış olması muhtemeldir. Yahudi skolastiğinin akıl-iman çatışması Spinoza'yı derinden etkiledi (Tunçay, 2011, s. 297). Buna paralel, Spinoza'nın eserlerinde skolastik etki görülmektedir (Höffding, 2011, s. 17). Sonraki dönemlerinde ise Descartes, Grotius (1583-1645) ve Hobbes'un (1588-1679) etkisinde kaldı. Mesela Spinoza'nın siyaset felsefesi Grutius ve Hobbes'un bir tür sentezidir (Scruton, 2007, s. 45-47). Çankaya Eksen'e göre (2020a, s. 5), Spinoza'nın tüberküloz hastası olmasının yaşamının büyük bir bölümünde sosyal olarak da son derece temkinli bir insan olmak zorunda bırakmıştır. Bu olguların Spinoza'nın yaşamı üzerinden önemli etkisinin olduğu birçok araştırmacı tarafından belirtilmektedir.

3. Spinoza düşüncesinde tanrı ve doğa

Spinoza'nın ikisi hariç tamamı ölümünden sonra yayımlanan çok sayıda eseri vardır. Fakat bu çalışmada, bilgi teorisinin yer aldığı yalnızca iki metnine değinilecektir: *Anlam Yetisinin*

Düzeltilmesi Üzerine İnceleme (TIE) ve Etika. Anlam Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine İnceleme, Spinoza'nın henüz özgün tezlerinin gelişmediği, içinde bulunduğu dönemdeki entelektüel çevrenin etkisine açık olduğu ilk gençlik eseridir (Canaslan, 2015, s. 17). Bu kitap, Kartezyen terminolojiyi özümsemiş, kendisine akli temel alan bir Yeni Felsefe metnidir (Canaslan, 2015, s. 15). Bununla birlikte *TIE*, tümüyle anti-Kartezyen bir ilkeye dayanır: “Tam anlamıyla gerçek olan ile düşünsel gerçek arasındaki paralellik ilkesi” (Canaslan, 2015, s. 19). *Anlam Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine İnceleme*, düşünce-algı-fikir-bilgi kavramları etrafından oluşturulmuştur. *TIE*'nin giriş bölümü (ilk 17 paragraf), yalnızca *TIE* için değil, aynı zamanda Spinoza'nın politik eserleri de dahil olmak üzere tüm eserlerine, onun genel düşüncesi için bir giriş niteliğindedir (Canaslan, 2015, s. 27). Girişin ilk paragrafı şu şekildedir:

Deneyim bana gündelik hayatta karşılaşılan sıradan şeylerini tümüyle boş ve anlamsız olduğunu öğrettikten sonra, korkumun kaynağı ve nesnesi olan tüm şeylerin zihin onlardan etkilenmedikçe kendi içinde iyi ya da kötü hiçbir şey barındırmadığını fark edip, gerçek bir iyinin, yani kendi kendini iletebilen ve diğer her şey dışarıda bırakıldığında zihni tek başına etkileyebilen gerçekten iyi bir şeyin olup olmadığını, aslına bakılırsa, keşfetmesi ve edinmesi bana ebediyen sürekli ve üstün bir neşe verecek bir şeyin olup olmadığını araştırmaya karar verdim nihayet. (Spinoza, 2019, s. 39)

Etika, Spinoza'nın en önemli eseridir. Spinoza'nın bu eseri, “bir konuya odaklanmış görüşlerden ve yoğun entelektüel isteklerden oluşur” (Scruton, 2007, s. 33). Özel olarak da bilgi görüşünün son hali bu eserde yer alır. Spinoza, 1665'te Guillaume de Blyenbergh'e yazdığı mektupta *Etika*'dan şu şekilde söz etmektedir: “Doğru adam deyince, diyor yazar, herkesin asıl kendisine ait olan şeye sahip olmasını devamlı surette isteyen kimseyi anlıyoruz ve henüz basılmamış olan *Etika* adlı kitabımda bu arzunun köklerinin, zorunlu olarak gerek kendilerinde gerek Tanrıdan çıkarılmış açık bilgide olduğunu kanıtlıyorum” (Apphun, 2011, s. 24). Balanuye, Spinoza'nın eserinin ilk bölümünün “Tanrı Hakkında” başlığını taşımasının tedirginlik verici bulunabileceğini belirtmektedir. Ona göre bu durum, Spinoza'nın kendi metafizik kabullerini okuyucuya dayatılması veya felsefe deyince aklına Tanrı ya da dinden başka bir şey gelmeyen bir bağnazla karşı karşıya kalındığı izlenimi verebilir. Fakat bu görüş ve izlenimler yanlıştır. Zira Spinoza rasyonalist (uşçu) geleneğe yakın bir filozof olarak, bu geleneğin en sağlam akıl yürütme yolu olarak nitelediği tümdengelim benimsenmiştir. Bu yöntemde akıl yürütmeye bilgi içeriği açısından en geniş kapsamlı önermeyle başlanılır; eklenen önermelerle usamlamanın işaret ettiği bilgi içeriği giderek daralır ve sonunda sonuç yargısına ulaşılır (Balanuye, 2012, s. 69). Kısaca *Etika*, Spinoza'nın yalnızca görüşlerinin değil, yönteminin de geldiği son noktadır.

Spinoza, yukarıda belirtildiği gibi, Engizisyon baskısıyla İspanya'dan Hollanda'ya gelip yerleşen bir Yahudi ailesinden gelmektedir. Fakat 1656'da “Musevi insancının temellerine yönelik giderek belirginleşen eleştirel düşünceleri nedeniyle” (Balanuye, 2012, s. 20) aforoz edildi. Aforoz edilmeyi önemsemedi ve bunu düşünsel gelişmesini tamamlaması, özgürlüğünü bütünlemesi için bir olanak olarak saydı (Erdemli, 1985, s. 2). Bu bağlamda özgürlük onun ahlak anlayışının en büyük, en temel amacı oldu. Spinoza felsefesinde “her şey gibi özgürlük de Tanrıdadır ve Tanrıdandır. İnsanın özgürlüğü ise bir tür katımadır. Bu nedenle mutlak özgürlük yalnızca tanrının özgürlüğüdür” (Erdemli, 1985, s. 126-127). Spinoza felsefesinde özgür olmak, insana özgü yaşamak için zorunlu bir yeterlik durumudur. Buna göre özgür olmanın belli başlı yanları ve özgür insanın başlıca özellikleri şunlardır: Özgür insan kendini akılla yöneten insandır. Özgür insan doğasına göre eyleyen insandır. Özgür insan zorunluluğa katılan insandır. Özgür insan kendini, kendi gücünü tanıyan insandır. Özgür insan, arzusu akıldan türeyen insandır. Özgür insan kötude iyiye, daha iyiye dönük olan insandır. Özgür insan geleceğe dönük insandır. Özgür insan yaşamaya bağlı olan insandır. Özgür insan özgür insanlarla bütünleşen insandır. Özgür insan toplumda, toplumla yaşayan insandır (Erdemli, 1985, s. 130-134). Aslında genel olarak 17. yüzyıl bilimi, geçmişten kalma inançlardan insanları özgürleştirmede bir araçtır (Hülür, 2006, s. 210).

Spinoza'nın görüşlerinin kapsayıcı bir özeti bazı temel kavramlar üzerinden açıklanabilir, anlaşılabilir. Bu temel kavramlar; Tanrı, Doğa, imgelem, kanıtlama, matematik, mefhum (ortak mefhum), öz, töz, upuygunluk ve zihindir. Bu kavramların hemen hepsi de birbirleriyle iç içedir, yakın ilişkilidir. Bunlardan Tanrı, Spinoza'nın merkezi kavramıdır. Spinoza, her şeyden önce Tanrı anlayışı ile bilinir. Tanrıdan ne anladığını *Etika*'da yer alan şu sözleri ile dile getirir: "Tanrı, yani her biri ebedi ve sonsuz bir özü ifade eden sonsuz sıfatlardan kurulmuş olan bir töz olarak, zorunlu olarak vardır" (Misrahi, 2017, s. 233). Spinoza'da töz, metaforik bir anlamda Tanrı adını alır. Spinoza için, yaratıcı bir Tanrı olmadığı gibi, ahlaki buyruklar da yoktur (Misrahi, 2017, s. 234). Deleuze, Spinoza'nın yaşadığı yüzyıl olan 17. yüzyılın sonlarına kadar felsefenin büyük bir vurguyla Tanrıdan bahsetmesini ilginç bulsa da bu dönemin bir gerçeğidir. Felsefenin "Tanrıyla bu kadar haşır neşir" olması 18. yüzyıl filozoflarının gerçekleştirecekleri devrime kadar devam etti. Spinoza'nın düşüncesinde -hangi anlamda kullanılırsa kullansın- Tanrı kavramının merkezi bir rolünün olması teolojik bir motivasyondan, kaynaktan ziyade dönemselsel bir durum olarak görülmektedir. Daha açık bir deyişle, o çağın kaçınılmaz bir mecburiyettir. O çağda filozof, "kavramların daha önceden hazır bulunan herhangi bir şeyi temsil etme zorunluluğundan kurtulmaları için Tanrıdan faydalanıyordu" (Deleuze, 2000, s. 83-84). Aslında bu noktada esas olan, "başka kavramlardan oluşan bir toplam içinde yerinin ne olduğunu sormak" gerekliliğidir (Deleuze, 2000, s. 88). Bununla birlikte Deleuze (2000, s. 41), Spinoza'nın Tanrı fikrini oldukça matrak bir şekilde kullandığı görüşündedir.

Spinoza, doğa terimini ise, öz anlamında kullanır. Doğa teriminin bir varlığın özsel tanımı ve kuruluşuna işaret eden anlamıyla düşünüldüğünde, töz için olduğu gibi sıfatlar için de Tanrı için olduğu gibi insan için de kullanılabilir. Bu anlamıyla doğa terimi; zorunluluğu, başka deyişle, bir yandan söz konusu özü oluşturan farklı unsurlar arasındaki içsel mantık bağı, diğer yandan bir varlığın özü ile eylemi arasındaki dışsal varoluşsal bağı ima eder. Haliyle, bir şeyin kendi özü olarak doğa tanımı hem mantıksal ve varoluşsal zorunluğu hem de özgür istenç yerine tutarlılık ve özerklik anlamında bir özgürlüğü içerir. Tanrı bu sebeple özgür nedendir, upuygun insan eylemi de aynı şekilde özgür bir nedenselliklerdir. Doğa teriminin bu kullanımı onun büyük harfle yazılan bir diğer doğa terimine yaklaştırır. Bu durumda Doğa, gerçekliğin bütünü, başka bir deyişle, insanın tözden ne anladığını tanımlayan ve insanın varoluşunun yerini ve temellerini oluşturan özellikle iki sıfatı (uzam ve düşünce) ifade eder. Gerçekliğin bütünü olarak Doğa tanımı, *Etika*'nın birinci bölümünün ekinde, Tanrının buyruklarından bahsedilirken ortaya çıkar. Buna göre, Tanrının emirleri Doğanın yasalarından başka bir şey değildir. Doğa, yasaları itibariyle değişmezler. Doğa, Tanrı denilen tözü oluşturan sıfatların bir adıdır. Tanrı ile Doğa özdeşdir. Tanrı ile Doğanın bu özdeşliği son derece kesindir. Tanrının gücü, Doğanın kendi gücüdür (Misrahi, 2017, s. 71-72). Spinoza'nın Tanrı ile Doğayı özdeşleştirilmesi, onun ününe (Balibar, 2010, s. 124) olan katkısının yanında, onun tartışmanın odağında yer almasının da nedenlerindedir.

"Ortak mefhumlar", Spinoza'nın bilgi kuramının temel unsurlarından biridir. Tümdengelinin ve rasyonel bilginin araçlarıdır. Ortak mefhumların özgünlüğünün ve anlamının tam olarak kavrayabilmek için, öncelikle onları bir yandan Kartezyen felsefedeki "doğuştan gelen fikirler"den ve "tümellerden" ya da aşkınlardan ayırt edilmesi gerekir. Ortak mefhumlar ne "bir tablonun üzerindeki dilsiz bir resim" yani edilgin bir fikirdir ne de basit bir genel kavram yani bulanık bir imgeye verilen addır. Spinoza'ya göre, "bütün insanlarda belli fikirler, başka deyişle belli mefhumlar ortaktır" ama bu fikirlerin doğası ve anlamı, orta çağın tümelleriyle de Kartezyen doğuştancılıkla da köklü bir karşıtlık içindedir (Misrahi, 2017, s. 185).

Ortak mefhumlar gibi upuygunluk Spinoza'nın doğrudan bilgi görüşüyle ilişkili bir başka kavramdır. Spinoza upuygunluğu şu şekilde tanımlar: "Upuygunluk esas olarak, fikir ile nesne arasındaki uygunluk ya da uyum değil, öncelikle 'nesneyle ilişkisinden bağımsız

olarak, kendinde göz önünde bulundurulmuş 'doğru bir fikrin içsel nitelikleri ya da belirtileri'nin bütünüdür" (Misrahi, 2017, s. 245). Spinoza'da hakikatin temeli, upuygun fikrin kendinden sahip olduğu açıklığıdır (Misrahi, 2017, s. 182-183). İkinci tür bilgi görüşünden itibaren upuygunluk durumu görülür.

Bilgi bağlamında önemli bir diğer kavram olan anlama yetisi ise, aklın etkinliği anlamına gelir. Yani şeyleri, akıl yoluyla bilen zihnin etkinliğidir. Anlama yetisi, şeylerin doğasını ifade eden fikirlerin zincirleşimine göre ilerler: "Anlama yetisinin düzeni, zihnin şeyleri ilk nedenleriyle altılamasını sağlar ve bu düzen tüm insanlarda aynıdır" (Misrahi, 2017, s. 19). Anlama yetisi, kavramların gidimli ve tümdengelimli ilerleyişine dayanır. Bu bakımdan ikinci tür bilgiyi oluşturur ve Spinoza'nın *Etika*'da tatbik ettiği bilme biçimi de budur. Bu bilgi türü ister tözle (sıfatlar aracılığıyla) isterse duygularla (duygular üzerine dönüşümlerin sistemleştirilmesi yoluyla) ilişkili olsun, şeylerin doğasının kavranmasını ve iletilmesini sağlar. Anlama yetisi ile imgelem arasında radikal bir fark vardır. Bunun yanında anlama yetisinin nasıl imgelemden kesin bir şekilde ayrılması gerekiyorsa, aynı durum kendisinden daha gerçek olan tanrısal anlama yetisinden de ayırt edilmesini gerektirir. Bu noktada insani anlama yetisi ile tanrısal anlama yetisi tek bir terim dışında ortak hiçbir şey yoktur. Zira tanrısal anlama yetisi, sonsuzdur. Tanrıda olan ve tanrısal gücün kendi etkinliği olan fikirlerin (kavramların) sonsuz kümesinden başka bir şey değildir. İnsanın anlama yetisi ise tamamen farklıdır. Çünkü bildiği şeylerden önce değil, sonra gelir. "Tanrısal anlama yetisi", bir sıfatın ifadesidir ve dolayısıyla da belli bir veçhesi itibarıyla tözün kendisidir (Misrahi, 2017, s. 19-20). Anlama yetisiyle ilgili Spinoza'nın sıraladığı bazı özellikler şunlardır: Anlama yetisi kesinliği içerir; yani, şeylerin gerçekte, kendisinde düşünce biçiminde içerildiği gibi var olduğunu bilir. Bağımsız olarak bazı şeyleri algılar yahut bazı fikirler oluşturur ve oluşturduğu bazı fikirler başka fikirler oluşturur. Bağımsız şekilde oluşturduğu fikirler sonsuzluğu ifade ederken, sınırlı fikirleri başka fikirlerden hareketle oluşturur. Olumsuz fikirlerden önce olumlu fikirler oluşturur. Şeyleri süre kategorisinde algılamaktan çok, belli bir ebedilik türü altında ve sonsuz sayıda algılar. Oluşturulan açık-seçik fikirler sadece doğamızın zorunluluğundan ileri geliyor gibi görünmektedir. Zira mutlak surette bizim gücümüze bağlı görünürler. Zihin, anlama yetisinin başka fikirlerden oluşturduğu fikirleri birçok farklı şekilde saptayabilir. Fikirler bir nesnenin yetkinliğini ne kadar ifade ederlerse, o kadar yetkin olurlar (Spinoza, 2019, s. 78-79). Daha açık bir deyişle, Spinoza fikri öncelikle, ortaçağ skolastiğindeki gibi, nesnel gerçekliği ile tanımlar. Bu ise bir fikrin nesnel gerçekliği olarak adlandırılır (Baker, 2015a, s. 171). Spinoza'nın kullandığı Tanrı, sıfat, töz, öz gibi kavramların günlük hayatın kavramları olduğunu vurgulamaktadır. Bir diğer deyişle, bu tarz kavramlar *Etika*'nın "günlük yaşam pratiği kitabı" olmasını sağlamaktadır (Baker, t.y., s. 357). Kısaca, Spinoza'nın bilgi görüşünün anlaşılmasında Tanrı, Doğa, ortak mefhumlar, upuygunluk ve anlama yetisi kavramları özellikle önemlidir. Bu kavramlardan bazısı zemin, bazısı hem hedef ve de bir araç olarak kendilerini gösterirler. Özellikle, burada değinilen kavramların anlaşılması, Spinoza'nın bilgi kuramının anlaşılmasında gereklidir.

4. Bilgi ve yöntem sorunu

Spinoza'nın düşüncesinde Tanrı kavramının merkezi bir rolü olduğu yukarıda belirtilmişti. Bu bağlamda onun yöntemi için de Tanrı kavramı bir çıkış noktasıdır. Doğa kavramı da Tanrı ile yakın ilişki içindedir. Haliyle Spinoza'nın yönteminin anlaşılmasında Tanrı ve Doğa kavramları özellikle önem arz eder. Bu kavramlar onun yöntemi için bir ön bilgi sağlar. Spinoza'ya göre, doğru bir düşüncenin yanlış düşünceden sadece dışsal bağıntısı bakımından değil, daha öncelikli olarak, içsel hususiyeti bakımından da ayırt edebilir olduğu kesindir. Doğru düşünce, "nesnesi herhangi bir nedenden kaynaklanmayan ve sadece kendi vasıtasıyla, kendi içinde bilinen bir temel ilkenin özüne tekabül eden düşünceye" denir (Spinoza, 2019, s. 64). Doğru bir düşüncenin özgül karakteri, başka düşüncelere atıf olmaksızın o düşüncenin kendisine ilişkin

olmalıdır. Ayrıca doğru düşünce nesnesini neden olarak kabul etmek yerine, tam da anlama yetisinin gücüne ve doğasına dayanmalıdır. Bu da her şeyden önce yöntemle ilişkilidir.

Düşünce tarihinde bilgi konusu; bilginin imkânı, kaynağı, alanı, kapsamı, ölçütleri, sınırları, imkânı gibi temellerden hareketle çeşitli sorunlar bağlamında ele alınmıştır. Bu noktada bilginin kaynağı bağlamında meseleyi ele alan düşünürler temelde, rasyonalistler ve empiristler olarak ikiye ayrılabilir. Rasyonalistler (akılcılar) bilginin kaynağı olarak akıl yürütme ve düşünce üzerinde dururken; empiristler (deneyciler) ise, bilginin kaynağı olarak duyarlar, gözlem veya deney üzerinde durmuşlardır (Arslan, 2010, s. 22). Yukarıda da belirtildiği gibi, Spinoza, akılcı filozoflar arasında yer almaktadır. Antik Yunan kökenlerinin yanında, akılcılık, Descartes, Spinoza ve Leibniz ile birlikte adlandırılan bir felsefi akımdır. Akılcılığın en temel özelliklerinden birini, deney öncesi (a priori) bilginin imkânına inanmaları oluşturur. Aslında akılcılar, “insan bilgisini yeniden düzene koyarlarken, biraz olumsal parçaları yeniden yorumlayarak, biraz da bu olumsal parçaların yoğunluğunu azaltarak a priori parçalarının oranını yükselmişlerdir” (Pears, 2004, s. 104). Düşünce tarihinde getirilen bilgi konusundaki tanımlar farklı olguları temele alarak, farklı yaklaşımları benimseyerek getirilmiş, geliştirilmiştir. Epistemoloji bağlamında rasyonalist kategoride yer alan Spinoza’nın görüşlerinin temelinde rasyonalist yaklaşım bulunur. Buna göre de yöntemini oluşturmuş, geliştirmiştir. Bir amacı da “pratikte en iyi şekilde uyum sağlayacak sonuçlara ulaşmak” (Balibar, 2010, s. 12) olan Spinoza, bunu matematikle gerçekleştirebileceğini düşünmektedir. Mantık ve matematikte yani formel bilimlerde önermenin doğruluk değeri gözlem verileri ile yoklanmaz: “Önermenin olgusal doğruluğu değil, ‘ispat’ denen mantıksal doğruluğu söz konusudur. Mantıksal doğruluk gözlem veya deneye başvurularak değil, önermenin doğrulukları varsayılan belli ilke ve öncüllerden çıkarılmasıyla sağlanır. İspatlanmış her önerme, ‘aksiyom’ ya da ‘postulat’ denilen ilkelerin zorunlu sonucudur” (Yıldırım, 2008, s. 13).

Spinoza, yöntem kelimesini *Etika*’da, “tumdengelim yöntemi”, “kullandığım yöntem” gibi birkaç farklı biçimde kullanır (Misrahi, 2017, s. 275). Spinoza en yetkin yöntemin doğasını şu şekilde tanımlar: “En yetkin Varlığın fikrinin düşünümsel bilgisi diğer tüm fikirlerin düşünümsel bilgisinden daha üstün olacaktır. Başka bir deyişle, en yetkin yöntem, zihnin en yetkin Varlığın fikrinin ölçütüne göre nasıl yönlendirileceğini gösteren yöntemdir” (aktaran Misrahi, 2017, s. 275). Öyleyse, felsefenin yetkin yöntemi, sadece kavramları birbirine sıkı bir şekilde zincirleyen ve böylece şeyler arasındaki bağı ve karşılıklı bağımlılığı kuran tumdengelimci bir süreç değil, aynı zamanda şu iki yönü taşıması gereken bir yaklaşımdır: Bir yandan bir fikrin tüm içerimleri ve içerikleri düşünüm yoluyla açıklanmak zorunda; şeyleri kendi içinde daha iyi bilmek için, şeylerin fikrini bilmek zorundadır. Diğer yandan en yetkin Varlığın fikrinden, yani Tanrı fikrinden, dolayısıyla da bütünleştirilmiş Doğanın fikrinden yola çıkmak gerekir (Misrahi, 2017, s. 275-276). Spinoza’nın yaşadığı 17. yüzyıl, -yukarıda da belirtildiği gibi- kesin bilgi arayışının ve yeni yöntem geliştirmenin yüzyılıdır. Yüzyılın ilk kuramcısı Descartes’le başlayan matematik referanslı bilgi anlayışı daha sonra Spinoza ve diğer filozoflar tarafından da devam ettirilmiştir. Zira matematiğin önermeleri açık seçik olarak tanımlanmış, ispatları tartışılmaz ve yöntemleri de kusursuz olarak algılanmıştır.

Spinoza üzerinde (tartışmalarla birlikte) Descartes’ın etkisi vardır. O Kartezyen felsefenin bir temsilcisidir. Spinoza, Descartes’la başlayan matematik referanslı bilgi anlayışını ileriye taşımak suretiyle devam ettirdi. Bu felsefe temelde Euklides’in *Elemanlar* adlı eserine dayanır. Kısaca o, Öklid geometrisini (matematiksiz kanıtlamalar) felsefe ve bilimde güvenilir bir yöntem olarak kullandı. Bu yöntemi seçmedeki asıl amaçlardan biri, skolastik düşüncenin kusurlarından kurtulmak olabilir. Bütün bunlarla birlikte Spinoza’nın bu yöntemi seçmesi konusunda tam bir netlik söz konusu değildir. Ayrıca Spinoza, Leibniz’le birlikte çağdaş felsefenin iki büyük metafizikçisinden biridir. Aslında Spinoza çağdaş dönemin değil, tüm felsefe tarihinde metafiziğin en önemli isimleri arasındadır. Diğer bir deyişle, Spinoza,

metafizik denilince ilk akla gelen filozoflardan biridir. Zira metafizik bugünkü saygınlığını Platon, Aristoteles, Descartes, Spinoza, Hegel gibi seçkin filozoflara borçludur (Yıldırım, 2008, s. 258). Descartesçi felsefenin en önemli kişilerinden biri olarak tanınmasına rağmen Spinoza yine Leibnizle birlikte, Descartes'ın açtığı çığırı ileri götürmüşlerdir. Hatta “onlara artık kelimenin tam anlamıyla Descartesçi demeye bile imkân yoktur” (Ülken, 2011, s. 9). Spinoza'nın yayımladığı ilk eser (1663, *Descartes Felsefesinin İlkeleri*) Descartes felsefesine dair bir açıklamadır (Höföding, 2011, s. 21). Spinoza, Descartes'ın yöntemine iki temel itirazda bulunur: Birincisi, metodik şüphe varsayımsal olarak bile mümkün değildir. Spinoza'ya göre doğru bir fikre sahip olduğumuzda bunu kendiliğinden biliriz. Daha açık bir deyişle, doğruluk ile iyi akıl yürütme ispat edilirken, doğruluk ve iyi akıl yürütmenin kendisinden başka bir alete gereksinim duyulmaz. Dahası bilginin arttırılması için en iyi yöntem, zihnin verili bir doğru fikrin normu uyarınca nasıl yönlendirilmesi gerektiğini gösteren yöntemdir. Spinoza'nın Kartezyen şüpheye *Anlam Yetisinin Düzeltilmesi*'nde yönelttiği eleştiriler yalnızca epistemolojik değil, en temelinde ontolojik içerimlere sahiptir. Spinoza'nın Descartes'ten bir diğer farkını, bilgi sorununu etik bir sorun olarak görmesi oluşturur (Canaslan, 2015, s. 23-25). Her halükarda Spinoza, Descartes döneminde açılan düşünsel iklimin insanıdır (Baker, 2005, s. 368). Sonuç olarak Descartes'ın Spinoza üzerindeki etkisi üzerine farklı görüşler bulunsa da onunla aynı çizgi hattında ilerlediği açıktır.

Descartes ve onu izleyen rasyonalistler için bilimsel yöntemin özü salt akıl veya sezgiye dayanan dedüktif yöntemdir. Bu bağlamda Spinoza, etik kuramını geometriyi model alarak kurmaya çalışmıştır. Onun daha fazla geometri çağrısı dedüksiyonun gücüne duyduğu inancı dile getirmekteydi (Yıldırım, 2008, s. 444-445). *Etika*'nın ününün arkasında yatan nedenlerden biri, onun kanıtlamaya dayalı biçimidir. *Etika*'nın tam başlığı “Geometrik Yöntemle Kanıtlanmış Etika”dır. Burada geometri genel olarak matematiğe de işaret eder. Diğer bir deyişle, *Etika*'nın alt başlığında kullanılacak yöntem yer alır: Geometrik yöntem. “Geometrik düzen”, aynı zamanda matematiğin bir yöntemidir. Geometri ile matematik terimleri bir yerde özdeştir. *Etika*'da kullanılan geometrik yöntem, genel olarak matematiksel yöntemdir: “Bu, gidimli bir yöntemdir. Mantıksal açıdan, birbirini takip eden kanıtlamalar tam olarak tanımlanmış kavramların sıkı zincirleriyle ilerler. Sözcük olarak ise, aksiyomlar, postümler, önermeler, kanıtlamalar, notlar ve önerme sonuçlarıyla ilerler. Son olarak, pedagojik açıdansa, yerine göre önsözler, ekler ve ana başlıklar gibi biçimsel araçlardan yararlanır.” Misrahi (2017, s. 181-182), matematiksel yöntemin seçilmesinin ana sebebini, dünyanın niceliksel bir yanı olması değil, kanıtlamaların gücü ve böyle bir yöntemin hem rasyonel hem de aktarılabılır bir hakikate erişimi mümkün kılması olarak açıklarken, Balanuye ise, Spinoza'nın neden bu yöntemi seçtiği konusunda netlik olmadığını belirtir. Bununla birlikte bazılarının göre, Spinoza bu yöntemi, anlatmaya çalıştığını sistematik bir biçimde sunmak ve anlaşılmasını kolaylaştırmak için seçmiştir. Kimilerine göre de geometrik yöntemin seçilmesi zorunludur (Balanuye, 2012, s. 68). Ülken ise Spinoza'nın yöntemi konusunda şu değerlendirmeyi yapmaktadır (2011, s. 12):

Spinoza'nın büsbütün kendisine vergi olan geometrik biçimde (more geometrico) bir uslamlaması vardır. Bu düşünce biçimi, eseri başka hiçbir yerde görülmedik soyut ve kuru bir şekle koymakta ve okuyucuyu ürkütmektedir. Fakat filozofun mantıki sistemi içerisine girildikten sonra, bu düşünce zinciri insanı kolaylıkla en son sonuçlarına kadar götürebilir. Bu metot, John Locke gibi büsbütün deneyden yola çıkan bir sisteme aykırı olarak, sırf akla dayanmakta ve analitik içsellik hükümlerine göre kurulmaktadır: Öyle ki, belirli bazı tümel önermeler kabul edildikten sonra, tıpkı geometride olduğu gibi, onlardan analitik bir tarzda bütün ötekiler çıkarılabilir; böylece de ilk tümel önermelere deneyden yeni hiçbir şey katmaksızın, sırf analiz yolu ile bütün bir varlık sistemi kurulabilir. Fakat lojistik adı verilen çağdaş mantık gözünde bu analitik hükümler zinciri *tautologie*'den başka bir şey değildir ve bilgimize tecrübe alanında yeni hiçbir şey katmaz. Bundan dolayı, ne kadar mantıki kesinliği olursa olsun onunla fizik veya metafizik hiçbir şey kanıtlanamaz.

Spinoza, yönteminin başlıca amacını, “anlama yetisinin ve onun doğasının güçlerine ilişkin doğru bir kavrayışa ulaşmak” olarak açıklamaktadır (2019, s. 78). Spinoza, bu amaçlar için izleyeceği yöntem konusunda bazı hususları açığa kavuşturmuştur. Bu bağlamda ilk olarak, bunun sonsuzca geriye giden bir soruşturma olmadığı belirtilmelidir. Yani, hakikati aramanın en iyi yöntemini bulmak için, hakikati aramanın yöntemini arayan bir başka yöntemi, onu da bulmak için bir üçüncü yöntemi aramak şeklinde geriye gitmeye gerek yoktur. Çünkü bu imkânsızdır. Bu anlama yetisinin içindedir: “Anlam yetisi de doğuştan kabiliyeti sayesinde başka düşünsel işlere yönelik başka kabiliyetler edinmiş, bu işlerden daha başka gereçlere - yahut daha ileri düzey bir soruşturma kapasitesine- ulaşarak, bilgeliğin zirvesine varana dek durmadan ilerlemiştir.” Bu doğuştan gereçlerin neler olduğu anlaşıldığında anlama yetisinin daha ileri gitmesi için başka gereçler yapılabilecek ve hakikati arama yönteminin ne olduğu anlaşılacaktır. Spinoza, bunu kanıtlamak için “doğru bir fikir”den hareket etmektedir (Spinoza, 2019, s. 49-50). Bu bağlamda “doğru yöntem”, “bizatihi doğruluğun veya şeylerin nesnel özünün veya fikirlerin (ki bunların hepsi aynı kapıya çıkar) doğru usulle aranmasına aracılık edecek yoldur” (Spinoza, 2019, s. 51). Ayrıca Spinoza, yöntemin akıl yürütme veya muhakeme hakkında bir söyleme karşılık gelmesi gerektiğini eklemektedir. Yani, “yöntem şeylerin nedenlerine ilişkin kavrayışın kendisine tekabül etmek şöyle dursun, bizi şeylerin nedenlerini anlamaya götüren akıl yürütmenin kendisine bile tekabül etmez” (Spinoza, 2019, s. 51). Yukarıda belirtildiği gibi, Spinoza’nın Öklidçi modele göre oluşturduğu biçimsel yöntem, postülalar, aksiyomlar, tanımlar, önermeler (teoremler yerine geçer), bu önermelerin kanıtlamaları, anlamları ve kapsamaları üzerine yorumlarla ilerler. Bu gidimli yöntemin mantıksal aracı ise tasımdır. Sağlam bir şekilde kanıtlanmış tasımlar ve iyi bir şekilde tanımlanmış mefhumlar bu gidimli zincirleşimi, sonunda *Etika*’nın bütün bir sistemini oluşturacaktır (Misrahi, 2017, s. 143-144). Kısaca, Öklid geometrisinde kabullerin belli sayıda aksiyom, tanım ve önermelerle ilerleyerek, bunlardan mantıksal açıdan çıkarılması zorunlu sonuçlar çıkarır.

Spinoza’ya göre, yöntem düşünsel bilgiden ya da bir fikrin fikrinden başka bir şey değildir. Haliyle, önce bir fikir olmadan fikrin fikri olamayacağına göre, bir fikir olmadan da herhangi bir yöntemin varlığından bahsedilemez. Buradan zihnin verili bir doğru fikrin standardı uyarınca nasıl yönlendirileceğini gösteren yöntemin en iyi yöntem olduğu sonucu çıkacaktır (Spinoza, 2019, s. 51). Yöntemle, zihnin anlaması arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Bu bağlamda zihnin anlama yetisini daha öteye götüreceği olan yöntemdir. Doğuştan bir gereç olarak öncelikle doğru bir fikrin var olması gerekir. Bu doğru fikir bir kez anlaşıldığında, algının bu türü ile geri kalan algı türleri arasındaki farkı da kavranmış olacaktır. Zihin kendini anladıkça Doğayı daha iyi anlayacaktır. Spinoza, ayrıca zihnin ne kadar çok şey bilirse gerek kendi güçlerini gerekse Doğanın düzenini o kadar iyi anlayacağını ileri sürmektedir. Kendi güçlerini daha iyi anladıkça da kendini daha rahat yönlendirebilir ve kendine kılavuzluk edecek kuralları koyabilir. Doğanın düzeni daha iyi anladıkça da kendini boş işlerden daha rahat alıkoymayacağını iddia eden Spinoza, buraya kadar açıkladığı bütün yöntemin bundan müteşekkil olduğunu ekler. Kısaca en iyi yöntem, zihnin verili bir doğru fikrin standardı uyarınca nasıl yönlendirilmesi gerektiğini gösteren yöntemdir (Spinoza, 2019, s. 52-53). Spinoza yönteminin başlıca amacı, anlama yetisinin ve onun doğasının güçlerine ilişkin doğru bir kavrayışa ulaşmaktır.

Doğanın araştırılmasında bazı insanlar rastlantı eseri yol alabilir. Fakat esas olması gereken, bir şey rastlantı sonucu değil de düşünerek hazırlanmış bir planla elde edilmesidir. Bu bağlamda Doğanın araştırılmasında çok ender de olsa doğru bir yol izlenebilmesinin üç nedeni vardır: Önyargılar, kesin ayrımlar yapmaya yönelik ciddi bir kapasite gerektirmesi, insanlık durumu meselesi (Spinoza, 2019, s. 53-54). Bütün bu bilgilerden sonra yöntemin; ilk olarak, doğru bir fikri diğer tüm algılardan ayırmamızı ve zihni bu diğer algılardan alıkoymamızı; sonra, bilinmeyen şeyleri algılamaya yönelik kuralları saptamamızı; üçüncü olarak, bizi gereksiz

meşakkatten kurtaracak düzenli bir yol belirlememizi sağlaması gerekir. Bu yöntemi bulduktan sonra da yöntemin en çok da bizi en yetkin Varlığın fikrine götürdüğü zaman yetkinleşeceği anlaşılacaktır (Spinoza, 2019, s. 55). Doğru bir düşünce, yanlış düşünceden sadece dışsal bağıntısı bakımından değil, daha öncelikli olarak, içsel hususiyeti bakımından da ayırt edebilir olduğu kesindir (Spinoza, 2019, s. 64). Doğru düşünce, “nesnesi herhangi bir nedenden kaynaklanmayan ve sadece kendi vasıtasıyla, kendi içinde bilinen bir temel ilkenin özüne tekabül eden düşünceye” denir. Doğru bir düşüncenin özgül karakteri, başka düşüncelere atıf olmaksızın o düşüncenin kendisine içkin olmalıdır. Ayrıca doğru düşünce nesnesini neden olarak kabul etmek yerine, tam da anlama yetisinin gücüne ve doğasına dayanmalıdır (Spinoza, 2019, s. 64). *TIE*, düşünce-algı-fikir-bilgi kavramları etrafından oluşturulmuştur.

Spinoza *Anlama Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine İnceleme*'de felsefe için en iyi yöntemin “düşünsel (kendi üzerine dönen) yöntem”, başka deyişle fikri her şeyden önce kendi nesnesi olarak, yani “fikrin fikri” olarak tanımlamaya ve sonra düşünsel (kendi üzerine dönen) fikirlerin tutarlı bir sistemini oluşturmaya dayanan yöntem olduğunu öne sürer. Bu fikirler sisteminin açılımı, aklı oluşturur. Akıl, deneyimden ve bedenlerin karşılaştırılmasından doğan ortak mefhumlar ve genel (aşkın) kavramlarla çalışır (Misrahi, 2017, s. 48). Spinoza'nın yöntemine göre, en kesin sonuç, tikel bir olumlu özden, yani doğru ve geçerli bir tanımdan çıkarılacak sonuçtur. Daha açık bir deyişle, keşfe giden doğru yol, verili bir tanıma dayanarak düşünce geliştirmektir: “Bir şey ne kadar iyi tanımlanırsa, düşüncenin gelişimi de o kadar başarılı ve pürüzsüz olacaktır.” Buradan yöntemin ikinci kısmı, İyi bir tanımın koşullarını öğrenmek, ardından da bu koşulları keşfetmenin bir yolunu bulmaya dayanır (Spinoza, 2019, s. 73). Yönteminin ilk kısmı ise, doğru fikri diğer algılardan ayırmak ve yanlış, hayali ve şüpheli fikirleri doğru fikirlerle birbirine karıştırmaktan zihni alıkoymayı sağlar (Spinoza, 2019, s. 55). Bütün bu bilgilerle birlikte, Spinoza'nın benimsediği geometrik yöntemle, bu yönteme dayanarak geliştirdiği felsefi içerik arasında herhangi bir bağ olup olmadığı sorusunun hâlâ tartışmalı olduğu da belirtilmelidir (Balanuye, 2012, s. 68). Sonuç olarak Spinoza'nın geometrik metoda uygun olarak kurduğu sistem, özü Panteistik bir mistik-akılcılık sentezidir (Tunçay, 2011, s. 298).

5. Bilginin kaynağı ve karakteri

Spinoza'nın mutluluk ve özgürlük demek olan “hakiki bir iyi”ye ulaşmak olarak tanımlanabilecek etik projesi, baştan sona onun bilgi teorisiyle koşullandırılmıştır: Bu amaca giden yol ancak bilgi ile kat edilebilir. Spinoza'da bilginin işlevleri şu şekilde özetlenebilir: İmgelem ya da inanç yerine bilgi, dünyanın birliğinin, Doğa ile Tanrının özdeşliğinin (ontoloji) kurulmasına imkân sağlar. Benzer şekilde, arzuların ve duyguların yönetimine, köleliğe karşı savaşın kazanılmasına ve hakiki özgürlüğü istenç değil, bilgi olanaklı kılar. Ayrıca, varlığın deneyimine ve kutluluğa ulaşmayı da mistik bir birleşme değil, bilgi sağlar (Misrahi, 2017, s. 47).

Spinoza farklı eserlerinde bilgi türlerini farklı şekillerde açıklamaktadır. Spinoza'nın bilgi görüşü bağlamındaki ilk görüşlerinin yer aldığı. *Anlam Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine İnceleme*'de geçen cümleler onun bilgi teorisinin temeli olarak kabul edilebilir (Spinoza, 2019, s. 42). Bununla birlikte genel mefhumlarını oluşturduğu *Etika*'da kesin formülasyonunu oluşturur (Deleuze, 2005, s. 93). Spinoza, “doğru bilgi ve yargı nasıl tesis edilecektir?” sorusuna cevap arar. Bu bağlamda Spinoza'nın bilgi teorisinin ilk taslağını, *Etika*'ya gelindiğinde bilgi türü diye adlandırılacak olan algı(lama) tarzlarını sınıflandırır (Canaslan, 2015, s. 22-23). Spinoza'nın bilgi kuramı, her şeyden önce imgelem ile anlama yetisi, imge ile fikir arasındaki karşıtlığa dayanır (Misrahi, 2017, s. 123).

Spinoza'nın bilgi teorisi, Misrahi'nin ifadesiyle; “bir 17. yüzyıl filozofunun zorunlu bir egzersizi değil, gücümüz dâhilinde olan tek özgürleşme aracının kuruluşu ve tanımlanışdır.” Bu da bir döngüye yol açar: Dünyanın ve insanın rasyonel tanımı, bilgi teorisinin kuruluşuna

geçışı mümkün kılar, ama dünyayı ve bu insanı tanımlarken aynı zamanda kendi kendini tanımlayan da bu bilgidir (Misrahi, 2017, s. 47). Spinoza'nın bilgi teorisinde bilgi, kavramlarla ilerler. Fakat bu kavramlar "bir tablodaki dilsiz resimler" değildir. Bu edimlerin her biri fikirdir ve kendinde bir olumlamayı içerir. Fikir de bir bilinçtir, kendilik bilincidir. Spinoza bunu şu cümleyle açıklar: "Doğru bir fikre sahip olan biri, doğru bir fikre sahip olduğunu da bilir ve bu bilgisinin hakikatinden şüphe edemez." Doğru fikir upuygundur, nesnesinin belirlenimlerinin bütünlüğünü bildirir ve doğru fikirlerin zorunlu zincirine bağlıdır. Bilgi, akıl denilebilecek bir yetinin tatbiki değil, insan zihninin bilinçli ve kavramsal etkinliğidir. Zihin kendi başına bilincin ve kavramsallaştırmanın olanağını oluşturur (Misrahi, 2017, s. 47-48).

Spinoza temel amacının, her şeyden öncelikli ve önemli olan hususun anlama yetisinin mümkün olduğu ölçüde düzeltmenin ve saflaştırmanın bir yöntemini bulmak olduğunu belirtmektedir. Bu yöntem, şeylerin hatasız ve olabildiğince iyi kavranmasını sağlayacaktır (Spinoza, 2019, s. 43). Bu amaç doğrultusunda kaynak olması gereken belli kuralları sıralamaktadır: Birincisi, çokluğun kavrayışına hitap etmek ve amacımıza ulaşmamıza mâni olmayacak her ne varsa onu yapmak. İkincisi, sağlığı korumaya elverdiği kadarıyla hazların tadına varmak. Üçüncüsü ise, hayatı ve sağlığı idame ettirmeye ve toplumun amacımızla çelişmeyen göreneklerine ayak uydurmaya elverecek ölçüde para ve mal mülk edinmeye çalışmak (Spinoza, 2019, s. 44). Spinoza, ortaya koyduğu bu kurallardan sonra, en önemli ve öncelikli görevini şu şekilde açıklamaktadır: "Anlama yetisini düzeltmek ve şeyleri amacımıza ulaşmamıza elverir şekilde kavranabilir hale getirmek." (Spinoza, 2019, s. 44). Bu amaçla da algılama tarzlarına yer verir. Bunlar, her şeyin en iyisini seçmeyi ve bunun yanında kendi gücünü yetkinleştirmeyi arzuladığını belirttiği doğayı bilmeyi mümkün kılan algılama tarzlarıdır. Buna göre algılama tarzlarını dört başlık altında sınıflandırmaktadır: Bunlardan ilki, kulaktan dolma edindiğimiz ya da üzerinde uzlaşmış bir işareten dolayı sahip olduğumuz algı. İkincisi, gündelik deneyimden, yani, anlama yetisinin belirleniminde olmayan deneyimden gelen algı. Buna algı denmesinin tek nedeni, ona rastlantısal biçimde sahip olmamız ve onunla çelişen başka hiçbir şey deneyimlememiş olmamızdır. Bu algı zihnimizdeki tartışmasız yerini böylece korumuş olur. Üçüncüsü, bir şeyin özünün başka bir şeyden çıkarsanmasından ama yeterli düzeyde çıkarsanmasından doğan algı. Bu da ya herhangi bir etkiden hareketle bir sonuca vardığımızda ya da herhangi bir tümelden hareketle daima bir özelliğin eşlik ettiği bir çıkarsama yaptığımızda ortaya çıkan algıdır. Son olarak, bir şeyin sadece özü yoluyla yahut en yakın nedeninin doğru bilgisi yoluyla algılanması durumunda sahip olduğumuz algıdır (Spinoza, 2019, s. 44-46).

Spinoza, bunlar arasında en iyi algılama tarzını seçebilmek için de elzem olan yolları sıralar: Bunlardan birincisi; yetkinleştirmek istediğimiz doğamıza ilişkin doğru bilgiye sahip olmak ve şeylerin doğasına ilişkin olarak da gerektiğince bilgilenmek. İkinci olarak, buradan da şeyler arasındaki farklılık, uyuşma ve zıtlıkları doğru bir şekilde çıkarsamak. Üçüncüsü, şeylerin hangi ölçüde etkiye açık olup olmadığını doğru şekilde anlamak. Son olarak da buradan varılan sonucu insanın doğası ve gücüyle karşılaştırmak. Spinoza, bunların gerçekleştirilmesi sonucu insanın ulaşabileceği en üstün yetkinlik seviyesinin olanca açıklığıyla belireceğini ileri sürmektedir. Asıl soru bunlardan hangi algılama tarzının seçileceğidir (Spinoza, 2019, s. 47). Spinoza bu algı tarzları hakkında şu görüşlere yer vermektedir: İlk algı tarzı, ciddi ölçüde belirsizlik barındırır. Şeylerin özüne ilişkin olarak hiçbir algıya götürmez. Ayrıca bir şeyin özü bilinmeden bireysel varoluş da bilinemez. Haliyle kulaktan dolma bildirimlerden hareketle varılan kesinlik, her ne seviyede olursa olsun, bilimlerin dışında bırakılması gerektiği sonucu çıkarılabilir. İkinci algı tarzında ise, bu da yine amaçladığı orantı fikrini içermez. İçerdiği kayda değer kesinsizlik ve belirsizlik bir yana, bu yolla kimse doğal şeylere ilişkin olarak onların ilineklerinden başka hiçbir şey algılayamaz. Haliyle önce şeylerin özleri bilinmeksizin kendileri de hiçbir zaman açıkça anlaşılamayacağından, bu tarzı da dışarıda bırakmak gerekir. Üçüncü algı tarzında ise, şeyin fikrine sahip olabilir ve bu tarzda bir bakıma hata riski olmaksızın

çıkarımlarda bulunabiliriz. Yine de yetkinliğe ulaşmanın yolu bu tarz algılama tarzından geçmez. Spinoza dördüncü tarz algılama ile şeyin upuygun özünü kavrar ve hata riski taşınamayacağını ileri sürer. Haliyle hepsinden çok edinilmesi gereken algılama tarzı bu tarzdır. Kısaca bu algı tarzları “hangi tür bilginin gerekli olduğunu” gösterecektir (Spinoza, 2019, s. 47-48).

Spinoza'nın bilgi teorisi, iki farklı konuyla yakından ilgilidir: Birincisi fikir türleri, diğeri ise bireyliğin boyutlarıdır. Fikir ile duygu arasındaki farkı Deleuze, şu şekilde açıklamaktadır. “Fikir temsili karakteri bakımından tanımlanan bir düşünme tarzıdır. Bu bize daha şimdiden fikir ile duygu (affectus) arasında bir ayırım yapma şansı veriyor; çünkü hiçbir şeyi temsil etmeyen bir düşünme tarzına” duygu adını vermektedir (2000, s. 10). Spinoza'nın görüşünde, en güçlü fikirler ve özellikle de kendi içinde doğru olan upuygun fikirler, aynı zamanda en güçlü duygulardır (Balibar, 2010, s. 135).

Deleuze, *Spinoza Üzerine On Bir Ders* adlı çalışmasının (2000, s. 9-17), birinci dersinde fikir ile duygu arasındaki farkı, irtibatı, ilişkiyi, daha doğrusu Spinoza üzerine görüşlerini ele alarak başlaması, fikir ve duygunun Spinoza'nın düşünce dünyasında önemli olduğunu göstermektedir. Bu iki kavram başta Spinoza'nın en basit önermelerinin anlaşılmasında dahi kilit önemdedir. Deleuze (2000, s. 11-12), doğaları bakımından birbirinden farklı olan fikir ve duygu kavramlarının birbirlerine indirgenemeyecek iki ayrı düşünme tarzı ve türü olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda 17. yüzyılda ortak olarak kabul edildiği gibi, Spinoza için de fikir, duygudan önce gelmektedir. Diğer bir deyişle Spinoza, duygunun fikirler tarafından belirlendiği görüşündedir. Ona göre, duygu sahip olunan fikirlere indirgenmemekte, sahip olunan fikirlerce belirlenmektedir. Çünkü duygu, “tümüyle başka bir düzene aittir” (Deleuze, 2000, s. 18).

Spinoza, üç fikir türünün olduğu görüşündedir: duygulanış fikirleri, mefhumlar ve öz fikirler. Bunların her biri, Spinoza'nın *Etika*'da yaptığı tasnifle, üç bilgi tarzına karşılık gelmektedir. Bunlardan duygulanış (affectio); “bir cismin, bir beden, başka bir cismin eylemine maruz kaldığındaki durumudur” (Deleuze, 2000, s. 19). Deleuze'a göre (2000, s. 19) Duygulanış, bedenlerin bir karışımıdır: öteki üzerinde eyleyen dediğimiz bir bedenle, berikinin izini alan başka bir beden, yani iki beden, iki cismin karışımıdır. Kısaca duygulanış fikri bir karışımın fikridir. Yani bir bedenin kişi üzerindeki bir etkisinin fikridir. Spinoza'nın birinci bilgi tarzına tekabül eden, bu ilk tip fikir, en aşağı bilme seviyesidir. Çünkü “duygulanış fikirleri şeyleri yalnızca sonuçlarıyla yani etkileriyle tanımaktadırlar” (Deleuze, 2000, s. 40). Bir etki söz konusudur. Bu etkinin etkileyen ve etkilenen arasındaki ilişki kesin olarak bilinmemektedir. Daha açık bir deyişle, etkiler, sonuçlar algılanır. Bu fikirlere, Spinoza upuygun olmayan fikirler adını verir. Bu fikir seviyesi, upuygun olmayan, bulanık fikirler seviyesidir. Duygulanış fikirlere sahip olmak demek, “karşılaşmalar”ın (occursus) tesadüfleriyle yaşamak demektir. Bu noktada karşılaşmalar iyi ya da kötü karşılaşmalar şeklinde olur. Mesela, “kötü, ya da kötülük kötü bir karşılaşmadır.” Bedenin yorulduğu ölçüde kötü karşılaşma olasılıkları artar (Deleuze, 2000, s. 40). Karşılaşmalarda iki duygu bulunur: Keder ve neşe. Spinoza, bütün tutkuları bu iki temel duygudan türetir. Birinci tür fikirler olan, duygulanış fikirlerinde kişi, kendi duygularının nedeni değildir. Kendi duygularının nedeni olmadığı için, onlar kişiden başka bir şey tarafından üretilmektedir. O zaman, kişi pasiftir, tutkunun dünyasındadır (Deleuze, 2000, s. 19-32). Bununla birlikte tutkular bilgi yokluğu olarak görülmemelidir. Zira Balibar (2010, s. 135), tutkuların hayatın bilgi yokluğuna tekabül ettiğini düşünmenin tamamen yanlış olacağını belirtmektedir. Hatta yanlısına ya da yanlış değer biçme dahi bir “bilgi yokluğu” değil, bir bilgi biçimidir. İkinci tür bilgiye karşılık gelen, “mefhum fikir” ise, artık bir bedenin kişi üzerindeki etkisiyle ilgilenmemektedir: “Bu iki beden arasında, karakteristik oranların uygunluk ve uygunsuzluğunu hedefleyen, bununla ilgilenen bir fikirdir.” İkinci tür fikir, nedenlerin kavranması seviyesidir: “Duygulanış fikirlerinden farklı olarak, mefhum, bir bedenin başkasıyla dıştan karışımının veya bir bedenin diğeri üstündeki etkisinin yakalanması

değildir; mefhum nedeninin kavranmasına yükselmiştir.” Mefhum fikri, nedenlere bağlı bir bilgi olduğu için, zorunlu olarak upuygundur. Spinoza, bu ikinci tür fikri belirlemek için “mefhum” (notione) sözcüğünün yanında “ortak mefhum” (notione communis) terimini de kullanır. Diğer bir deyişle, ortak mefhumlar ikinci bilgi türüdür. Ortak mefhumlar her zaman bireyseldirler. Bunlar eyleme geçme gücü kazandırır. Çünkü mefhumlar, soyut değil, son derece somuttur (Deleuze, 2000, s. 32-42, s. 199). Üçüncü fikir olan, “öz fikir”, üçüncü tür bilgiye karşılık gelir. Bu seviyeye geçmek için önce ikincisinin anlaşılması gerekir (Deleuze, 2000, s. 41-43). Daha açık bir deyişle, karşılaşma ve karışımlar düzenin ötesinde, öteki mefhumlar safhasından sonra gelir. İster Yahudi mistisizmi geleneğine, isterse de Spinoza’ya özgü ateist bir mistik deneyim türüne dayansın, bu bilgi türünü anlamamanın yolu, karşılaşma ve karışımların düzenin ötesindeki karakteristik ilişkilere gönderen öteki mefhumlar safhasını kavramaktan geçer. Ayrıca, karakteristik ilişkilerin de ötesinde bir dünya daha bulunur: Tekil özlerin dünyası. Burada dış şeylerin yeğinlikleriyle uyum içinde girilen, saf yeğinlikler olan fikirlerin oluşturulduğunda üçüncü tür bilgiye ulaşılır. Saf yeğinliklerin dünyasında bedenlerin ve ruhların birbirleriyle uyumu söz konusudur (Deleuze, 2000, s. 43-44).

Deleuze, ayrıca bilgi türleri ile bireyliğin boyutları arasındaki paralellığe dikkat çeker: Birinci boyutta birey, yayılabilir sonsuz kısımlardan oluşur. Her biri ötekinin dışında olan kısımların sonsuz sayıda toplamlarından oluşur. Sonsuza kadar birleşmiş bir haldedir. İkinci boyut; birbirlerinin dışında olan yayılabilir parçaların sonsuz toplamları bireye ait olmakla birlikte bunlar karakteristik ilişkiler altındadır. Yani hareket ve dinginlik oranları altında. Üçüncü boyutta ise, bu karakteristik ilişkiler ve oranlar bireyin özünü, ona ait özü, yani yalnızca tekil bir özü oluşturan bir kudret derecesini ifade ederler. Bireyliğin bu üç boyutu ile üç bilgi türü arasındaki paralellik de bazı sonuçlara sebep olur. Diğer bir deyişle, bireyliğin üç boyutu ile üç bilgi türü birbirlerine tekabül etmektedir (Deleuze, 2000, s. 194-195). Deleuze’ün de savunduğu gibi (2000, s. 202), bilgi türleri, bilgi türlerinden daha fazla bir şeydir. Varoluş tarzlarıdır. Bunlar yaşama tarzlarıdır, yaşama şartlarıdır. Çünkü “sonuçta birey aynı anda her üç boyuttan da oluşmaktadır.” Tam bu noktada Deleuze, bir uyarıda bulunmaktadır: “Her bireyde üç boyut var, ama dikkat, bununla üç bilgi türüne sahip olması aynı şey değildir, pekâlâ birinci türden bilgi düzeyinde kalabilir” (2000, s. 203).

Spinoza, *Etika*’da, üç tür bilgiye yer verir: Birinci cinsten bilgi (sanı ya da hayal), İkinci cinsten bilgi (akıl), Üçüncü cinsten bilgi (sezgili bilim) (Spinoza, 2011, s. 114). Esas ve en geçerli bilgi, “sezgisel bilgi”dir. Sezgisel bilgi cinsi, “Tanrının bazı sıfatlarının şekilli özü hakkında upuygun fikirlerden şeylerin özü hakkındaki upuygun fikre kadar yayılır” (Spinoza, 2011, s. 114). Spinoza bunu tek bir örnekle açıklamaktadır:

İkincinin birinciye karşı durumu ne ise dördüncünün üçüncüye karşı durumu aynı olmak üzere, dört sayı verilmiş olsun. Tüccarlar ikinci ile üçüncüyü çarpmak ve çarpımı birinciye bölmede tereddüt etmeyeceklerdir, çünkü hiçbir kanıtlanma olmaksızın ustalardan öğrendikleri şeyi henüz unutmamışlardır, ya da bu usule ait çoğu kere pek basit sayılarda, ya da Öklides’in 7’nci kitabının 19’uncu önermesinin kanıtlanması kuvveti ile yani orantılı sayıların ortak özelliği kuvveti ile deney yapmışlardır. Fakat basit sayılarda bütün bunlara ihtiyaç yoktur. Diyelim: 1, 2, 3 sayıları verilmiş olunca, herkes orantılı dördüncü sayının 6 olduğunu görür ve ilk bakışta birinci sayının İkinciyle oranını görünce, daha açık olarak dördüncüyü buluruz.

Birinci bilgi türü, upuygun olmayan fikirlerin toplamıdır. Yani, upuygun olmayan fikirlerden çıkagelen pasif duygulanışlar, etkilenmeler ve tutku duygularıdır (Deleuze, 2000, s. 195). Birinci türden bilgi, “karşılaşma etkilerinin bilgisi veya birbirlerinin dışsal olan parçalar arasındaki eylem ve etkileşim etkilerinin bilgisidir” (Deleuze, 2000, s. 198). Spinoza’nın birinci bilgi türü, algıdan elde edilen verilerden elde edilir: “Kendimize, başka şeylere ve Tanrı’ya dair doğru bilgiye giden yolun başındaki karışık verilerden ibarettir.” Bu bilgi türü “rastlantısal deneyimlerden” edinilir. Bunlar Spinoza’nın “upuygun olmayan fikirler” dediği türden fikirlerin birikmesiyle sonuçlanır (Nadler, 2020, s. 142). Bütün bunlarla, algıdan elde edilen

verilerin bulanıklığı ve hataya açıklığına rağmen, insan yaşamının asli dokusunun hissedildiği yerdir (Çankaya Eksen, 2020b, s. 122-123). Spinoza'nın bilgi cinslerinden birincisi; söylenti yoluyla bilgi, bulanık deneyim yoluyla bilgi, işaretler yoluyla bilgi ya da inanç, kanı ve tahayyül olarak adlandıracağı şeyin niteliklerine sahiptir. Burada her zaman tekil deneyimlerden hareketle oluşmaları söz konusudur. Yani tümevarım denilen şeye tekabül eder. Dolayısıyla, "birinci cins bilginin özü tekil bir şeyin duygusal algısıdır" (Ramond, 2014, s. 16). Duyu deneyimleri esastır. Şeylerin bilgisini elde etmede yetersizdir. Bilgi kuramının en yetersiz basamağıdır. En düşük bilgi seviyesidir. Yanlışığın biricik nedenidir. Rasyonel düzeyden yoksun bilgi türüdür. Bu bilgi, bulanık bir deneyden gelir. Bundan dolayı da yanlışığın nedenidir. Gündelik yaşamda yararlı bir bilgi türüdür. Fakat kesinlikten uzaktır. Bu bilgi türünde mantıksal düşünme söz konusu değil, başka bir bilgiden etkilenme söz konusudur. Haliyle özgürlükle bağı zayıftır.

Spinoza, ikinci cins (tür) bilgiyi neredeyse her zaman akıl olarak adlandırır. Burada genel ya da evrensel özelliklerden hareketle doğru bir sonuca varmayı sağlayan bir düşünce hareketi söz konusudur. Bu da tümdengelimle tekabül eder. "Burada esas olan, genelliğin içinde dolaysız olarak konumlanmak ve düşüncenin diskursif olmasıdır." Bu açıdan ikinci cins bilgi birincisi ile zıttır (Ramond, 2014, s. 16-17). İkinci türden bilgi, "ilişkilerin bilgisidir, ilişkilerin birleşmelerinin ve çözümlerinin bilgisidir" (Deleuze, 2000, s. 198). Salt akılla gözlenen şeyi görmez. Fakat üçüncü bilgi türü için zorunludur. Biliş tarzının bir üst basamağıdır. Spinoza'nın bilgi teorisinde, akıl bir yeti değil, zihnin düşünümsele ve yönteme dayalı etkinliğidir. Spinoza, okuyucuyu kanıtlamalarının gücüyle ikna etmek için *Etika*'da tam da bu ikinci tür bilgiyi çalıştırır. Deneycilik eleştirisini ancak bu bilgi türüyle geliştirebilir, hatta "sezgisel bilimi" de ancak onun aracılığıyla konumlandırabilir ve tanımlayabilir (Misrahi, 2017, s. 49). Belirtildiği gibi üçüncü tür bilgi için ara adımdır. Sezgisel bilgi için aracı olma işlevi görür. Bu bilgi, bireylere akıl yürütmeye dayalı bir kavrayış sağlar (Nadler, 2020, s. 143). Hakikate erişmeyi sağlayacak bilgi, ikinci tür bilgidir. Rasyonel bir bilgi olan ikinci tür bilgi tümgendelimle dayalı bir zincirleşmiş ve "ortak mefhumlar"la işler. Bu bilgi türü "şeyleri (özellikle upuygun fikirleriyle) kavramanın bu tarzı"na akıl ve ikinci tür bilgi olarak tanımlar (Misrahi, 2017, s. 48-49). Bu bilgi türü, doğru bir bilgidir. Sezgisel bilgiyle birlikte doğrunun yanlıştan ayrılmasını olanaklı kılar. Upuygun ideaları kapsayan ve zorunlu olarak doğru bilgidir. Akıl bilgisi, ortak mefhumlara sahip olunmayla ilişkilidir. Spinoza, bununla birinci türdeki bilgilerin olumsuzluklarını gidermeye çalışmaktadır. Spinoza'da ortak mefhumlar belirtildiği gibi, soyut değil aksine somut olarak düşünülür. Upuygun fikirlere dayanır. Bu bilgi türü, matematik ve fiziğin temel ilkelerine temel dayanak oluşturur. Bununla yanında Deleuze, ikinci türden bilginin matematiksel bir tipi olmadığı konusunda uyarılmaktadır. Aksi takdirde o andan itibaren Spinoza'nın soyut bir hale geleceğini belirtir. Diğer bir deyişle, matematikler ikinci türden bilginin biçimsel teorisidir. Bu, ikinci türden bilginin matematiksel olduğu anlamına gelmez (Deleuze, 2000, s. 199-201). Bununla birlikte, karmaşık, yani upuygun olan ve olmayan algı fikirlerinin alanı olan birinci tür bilgidan ikinci tür bilgiye geçişle birlikte bir beden kendi eyleminin nedeni olabilmesinin ve eylemlerine çok daha az bedenin eşlik etmesinin önü açılır (Çankaya Eksen, 2020b, s. 125).

İnsan zihni fikirler içerir. Bu fikirlerin bazıları kesinlik taşımayan niteliksel fenomenlerdir. Bunlar, etrafındaki cisimlerden etkilendiği haliyle bedenin hallerinin düşüncedeki ifadelerinden başka bir şey değildir. Bu türden fikirler, dünyanın upuygun veya doğru bilgisini vermez. Onlar, sadece algılayana bulunduğu fiziksel yerin perspektif sınırlamaları içinde nasıl görüldüğünün görelî, kısmî ve öznel bir resmini verir. Bu algılar hiçbir sistematik düzene tabî olmadığı gibi aklın eleştiren nezaretine de hiçbir şekilde konu değildir. Bunlar tesadüfî ve gelişigüzel karşılaşmalarla belirlenir. Yüzeysel tanışıklıklardır. Böyle olunca da hiçbir zaman şeylerin özlerinin bilgisini vermez. Hatta bu tanışıklık istisnasız yanlışıklık ve hataya kaynaklık eder. Rastlantısal deneyimlerden elde edilen bu tür bilgiler

“upuygun olmayan fikirlerin” birikmesiyle sonuçlanır. Buna karşılık upuygun fikirler belli bir düzen dâhilinde rasyonel olarak oluşturulurlar. Bunlar zorunlu olarak doğrudurlar ve belirli özsel doğaları açığa vururlar. Fakat Spinoza'nın ikinci tür bilgi dediği bu kategorideki bilgide bulanıklık söz konusudur (Nadler, 2020, s. 141-143). Kişinin sahip olacağı upuygun fikirler ebedidir. Bundan dolayı da beden ölümünden veya kişinin zamansal ve süresel varoluşunun son bulmasından etkilenmez. Spinoza, bu bağlamda zihnin upuygun fikirler edinmedeki zihinsel başarısının büyüklüğü ile ölümün kişi için vereceği zarar arasında ters orantı olduğunu savunur (Nadler, 2020, s. 146).

Çankaya Eksen (2020b, s. 125), birinci tür bilgiden ikinci bilgiye geçişle deneyimleneni şu şeklide formüle etmektedir: “Hem beden algısal açıklığını sürdürmek hem de bu algısal açıklıktan doğan çeşitliliği upuygun fikirlere sahip olduğumuz ölçüde eyleme gücümüzü artıracak şekilde örgütleyebilmek.” Yine de ikinci tür bilgi, “upuygun fikirlerin birbirine eklenmesi ile işleyen *anlama* (hatta üçüncü tür bilgi) insanı kendinden daha güçlü varlıkların tehdidinden tamamen kurtarmaz ya da bir zihinsel bilgeleşmeden doğacak bir soyutlama ile maddi dünyadan kopuşa varacak bir otonomiye mümkün kılmaz. Doğru bilgi ile elde edilen şey insanın kendi doğasına uyumlu şeylerle birlikte var olmak için göstereceği çabanın kendi varlıkta kalma çabasının asli vechesi olduğunu da anlamaktır” (Çankaya Eksen, 2020b, s. 127).

Üçüncü bilgi türü olan, “sezgisel bilgi”, en yüksek bilgi seviyesidir. Bu türde bilgi, sağlam bir dayanağa sahiptir. Bilgi, kuramının nihai amacıdır. Üçüncü türden bilgi (sezgisel bilgi), ilişkileri ve ilişkilerin birleşme ve çözülüp dağılmalarını aşan bir bilgidir. Bu “özlerin bilgisi”dir (Deleuze, 2000, s. 202). İnsan kendi özünü bu bilgi sayesinde kavrayabilir. İnsanın nihai amacını Tanrısal olanı kavramak oluşturur. Sezgisel bilgi bunu sağlar. Tanrı'yı bu bilgi sayesinde bilebilir. Spinoza'nın bilgi anlayışında, rasyonel bir varlık için en yararlı olan, onun sezgisel bilgi (üçüncü tür bilgi) olarak adlandırdığı özel türü derinlemesine kavrayıştır (Nadler, 2020, s. 141). Üçüncü tür bilgi olan sezgide, Akıl tarafından bilinen şeyi alıp, onu zihnin tek ve kapsayıcı bir edimi içinde kavrar. Bu kavrayış şeylerin doğalarını değişmeyen özleri bakımından gören sezgisel bir kavrayıştır (Nadler, 2020, s. 143-145). Bu üçüncü cins bilgi, birincinin belirli bazı karakteristiklerini taşır. Tekil bir şeyin dolaysız bir algısı olması gibi. Dahası, Spinoza bu bilgiyi karakterize etmek için neredeyse her zaman “görüş” ya da “görme” üzerinden karşılaştırmalara başvurur. Fark burada ortaya çıkar: Görme söz konusudur ama söz konusu olan görme, “gözün değil, zihnin görmesi”dir (Ramond, 2014, s. 17). Yukarıda da değinildiği gibi Misrahi, üçüncü tür bilginin bilim olduğunu ileri sürer. Bu “sezgisel bilim”in Tanrının belli sıfatlarının biçimsel özünün upuygun fikrinden şeylerin özlerinin upuygun bilgisine doğru ilerlediğini belirtir. Bu üçüncü tür bilgi, Tanrının dünyanın dışındaki bir gerçeklik olarak mistik bir kavranışı değil, çok daha basit ve insanca bir anlamda, öncelikle bir ilişkinin sezgisel olarak kavranışıdır. Sezgisel bilim, “bir sıfat ile şeyin özü arasındaki (dolaysız) ilişkinin, yani Doğanın sonsuz sıfatı ile bu sıfatın tekil kipi arasındaki ilişkinin zihinsel kavranışıdır. Üçüncü tür bilgi ya şeyler ya fikirlerle ilgili olarak, tekil gerçeklikler ile onları kuran Doğanın özgül yanı arasındaki bağlantının dolaysız zihinsel kavranışıdır. Haliyle ne mistiktir ne de bir gizemdir (Misrahi, 2017, s. 49). Fakat üçüncü tür bilgi pek çok kişi tarafından mistisizm olarak da yorumlanmaktadır (Baker, 2005, s. 367). Birinci tür bilgi, hataların kaynağıdır. Üçüncü tür bilgi hakikatin ve selametin kaynağıdır. İkinci tür bilgi yani akıl ise üçüncü tür bilgiye yani hakikate ve selamete yakındır (Ramond, 2014, s. 18). Spinoza'nın geç bir tarihte formüle ettiği ve “bilgi cinsleri” olarak adlandırdığı öğretisi, ayrı ve farklı yetiler değil, tek ve aynı etkinliğin parçaları daha doğrusu derecelerdir (Ramond, 2014, s. 15).

Spinoza'da bilgi türleri kronolojik bir süreç olarak tasarlanmamıştır (Baker, t.y., s. 101). Daha da ötesi, Spinoza'nın bilgi görüşü siyasal düşüncesiyle yakından ilişkilidir: Devletin demokratikleşmesini sağlayacak “yaşayan” kurumları aynı zamanda bilgiyi elde edebilen kurumlardır. Bilginin gerçekten bilgi olarak tesis edilmesinin koşullarıdır. Dolayısıyla bu

koşullar bilgiye içkin koşullardır (Balibar, 2010, s. 153). Spinoza’da, antropolojik bir ayrım olarak nitelendirdiği imgelem ve akıl dediği ve de birbirlerini edilgen ve etkin gibi zıt olan iki ana bilgi tipine indirgenebilir. Aslında tüm insanlar hem imgelem hem de akıl dünyasında yaşarlar. Zira her insanın içinde zaten biraz akıl, biraz olsun imgelem vardır. Balibar’ın (2010, s. 136). Spinoza’nın çabası bir açıdan da “görülebilir görülebilir yapan koşulları” (Hülür, 2008b, s. 178) sağlayacak koşulları formüle etmektir. Bu en azından dönemi için geçerlidir. Zira “görme ve bilgi ilişkisi değişime açıktır ve dönemsel olarak belirlenir” (Hülür, 2008b, s. 183). Fakat Spinoza’nın kategorisi, “anlam farklılığı” gibi katı duvarları aşan bir niteliktedir. Evrensel nitelikte bir öneri getirmiştir. Kısaca, Spinoza farklı çalışmalarında ele aldığı bilgi görüşünün nihai halini 1675’te yazdığı *Etika*’da verdi. Buna göre, insanda üç bilgi türüne karşılık gelen üç algı tarzı vardır. İlkinin kaynağında gündelik deneyimler yer alırken, ikincisi akla dayanır. İdeal olan üçüncü bilgi türüne (bilgi cinsine) yani sezgisel bilgiye ulaşmaktır. Spinoza’ya göre, ikinci ve üçüncü cinsten bilgi (türü) doğruyu yanlıştan ayırmayı öğretecektir. En üst bilgi olan “Tanrı’nın ezeli ve sonsuz özü hakkında”ki bilgiye sezgisel bilgiyle ulaşılabilir.

Sonuç

Spinoza’nın her görüşünde baştan sona bir aynılıktan bahsedilemez. Mesela devlet konusundaki görüşlerinde (Matheron, 2020, s. 54-55) olduğu gibi bilgi görüşünde de bir evrim söz konusudur. Spinoza bilgi teorisini iki farklı dönemde iki farklı şekilde kategorize etti. Bunlardan birincisi Anlama Yetisinin İyileştirilmesi Üzerine İnceleme adlı kitabında yer alırken, diğeri *Etika* başlıklı yapıtında yer buldu. Buna göre ilk olarak bilgiyi (algı) dörde ayırdı: Kulaktan dolma edinilen bilgi, deneyimden gelen algı, yeterli çıkarsanmamaktan doğan algı, öz yoluyla algı. *Etika*’da ise bunu üçe indirdi ve sezgisel bilgiyi en üst mevkiye koydu: İmgelem (hayal), akıl (bilimsel bilgi), sezgisel bilgi.

Burke’ün de belirttiği gibi (2010, s. 217), bilginin güvenilirlik ölçütleri, farklı kültürlerde ve farklı zamanlarda çeşitlenir ve değişir. Spinoza’nın çabası da bu olgunun bir istisnası değildir. Haliyle onun görüşü, içinde yaşadığı kültürel atmosfer ve dönemi içinde anlaşılabilir. Bu bağlamda din olgusu onun anlaşılmasında önemlidir. Spinoza dini bir sosyal olgu olarak ele alır (Eksen vd., 2020, s. 19). Akal’ın da belirttiği gibi O temel görüşlerindeki kalkış noktasını oluşturan dini yorumu, eleştirisi daha sonra terk edilse de (Eksen vd., 2020, s. 20), izlerinin kalıcı olacağı, olduğu açıktır. Bu metinde, Spinoza’nın itikadi sorgusu yapılmadı. Fakat kişinin sosyalizasyon süreci ve onun üzerinde belirleyici olan din (Yahudilik) olgusunun Spinoza’ya etkisi oranında değinildi. Zira Spinoza’nın tüm metinlerinde olduğu gibi, özelde bilgi görüşünde de dini içerimler kendini belli etmektedir. Spinoza, her ne kadar Yahudilikten ayrılmış, atılmış olsa da Yahudiliğe hem bir evrensel ahlak öğretisi hem de ulusal kimlik olarak benimsenen kaynaklar arasında olmaya devam etmiştir. Benzer şekilde iki yüzyıldır Spinoza’nın Yahudilik temel alınarak, Yahudilikle ilişkili olarak, hatta “düpedüz Yahudi olarak” okunmasına ısrar eden Avrupalı düşün insanları da vardır. Mesela Leo Strauss, modern Yahudiliğin, Rabbani Yahudiliği ile Spinoza’nın bir sentezi olduğunu ileri sürmektedir (Nahum, 2020, s. 72-76). Bu da onun Yahudi öğretilerinden çok da uzak olmadığını göstermektedir. Hatta bazı eserlerinde, Tevrat’ın ve Tevrat’ın dili olan İbranice’nin merkezi rolüne dikkat çekilmektedir (Nahum, 2020, s. 89). Onun bir dine (Yahudilik) aidiyetinin devam etmemiş olması, yolunu ayırması dinin Spinoza üzerinde belirleyici etkileri olacağını, olduğunu ortadan kaldırmaz. Kültürel etki ve sonuçları Spinoza’nın görüşlerinde göz ardı edilmemelidir. Bu metinde onun dini düşüncesi ya da din algısı değil, bir kültürel unsur olarak dinin Spinoza üzerindeki (muhtemel) etkisine değinildi. Yine bu ilişkinin Spinoza’nın düşüncesinin tamamı üzerinde bir belirleyicilik etkisi olduğu ileri sürülemez. Fakat örtük bir şekilde bilgi teorisinde bir etki gözlenmektedir. Sonuç olarak, “akıldan başka doğru bir birlik ölçütü tanımayan Spinoza, yaşamı boyunca, başka bir zeminde örgütlenmiş hiçbir topluluğun parçası olmaya

çalışmamıştır” (Nahum, 2020, s. 84). Bunlarla birlikte Nahum (2020, s. 89), Spinoza'nın Yahudi cemaatinden atılmasından sonra kendisini kesinlikle bir Yahudi olarak görmemiş ve tanıtmamış olsa da edinmiş olduğu Yahudi-İbrani kültürünü hiçbir zaman terk etmediğini ileri sürmektedir. Bundan dolayı olsa gerek, Spinoza'nın bazılarıca “son skolastik” olarak okunmasının belli oranda haklılık payı vardır (Zelyut Hünler, 2003, s. 9). Üstelik dini etki, Spinoza'da dönemin önde gelen diğer akılcı filozoflarına göre açıkça görülmektedir.

Düşünce tarihi içinde yer alan birçok önemli ismin, bazı konulardaki görüşleri doğal olarak öndedir. Fakat bu durum -en azından yaşadığı ve takip eden dönemler içinde- önemli başka konu(lar)daki görüşleri ikinci plana itmekten, gölgede bırakmaktan da öte fark edilmesini dahi engelleyebilir. Spinoza'nın bilgi teorisinin başına gelen de tam olarak budur. Onun bilgi görüşü özellikle de siyaset ve din görüşlerinin gölgesinde kalmış, genelde göz ardı edilmiştir. Spinoza, her şeyden önce bir siyaset filozofudur. Bununla birlikte siyasal alanının dışında kalan belki de siyasetle bir şekilde ilişkili olan başka alanlarda önemli ve fakat bilgi konusunda olduğu gibi merkeze koymadığı görüşleri bulunmaktadır. Bütün bunlara rağmen, onun sistemi birbirinden tamamen kopuk değildir.

Platon, kötü yönetimlerin kaynağında bilgisizlik olduğunu düşünüyor ve politik problemlerin çözümünün bilgi sahibi olanların devleti yönetmesinden geçtiğine inanıyordu. Bu temelden Platonculuğun büyük stratejisi problemleri bilgi problemlerine dönüştürmektir. Bu Balibar'ın deyişiyle “bilgiye dayalı kurtuluş”tur (Yücefer, 2020, s. 214). Spinoza, bilgiyi belki de bunun için önemsemektedir. Yani onun bilgi görüşü çok önemli olan siyasal görüşüyle de ilişkilidir. Zira Yücefer (2020, s. 223), Spinoza'nın her metninin tıpkı Platon'un neredeyse her diyalogunda olduğu gibi, politik felsefe çerçevesinde okunabileceğini iddia etmektedir. Spinoza için özgürlük kıymetli bir değerdir. Hatta o, Spinoza, özgürlük vizyonunu, güvenlik uğruna dahi kaybetmemiştir (Balibar, 2010, s. 146). Bu çizgide, bilgiyi özgürleştirici bir olgu olarak ele alır. Toplumsala, yaygın (ve güçlü) kabule aykırı görüşler, tarihin her döneminde, dünyanın her coğrafyasında, her (ideolojik) hâkimiyet ve/veya yönetim türünde tehdit altında olmuş, kaygılanılmıştır. 17. yüzyıl Hollanda'sı dahi bundan ari değildir. Dinsel bağına bağlı olduğu her yerde bilimsel/felsefi düşüncenin karşısında bir odak olarak çıkmıştır. Aslında karşı çıktıkları özgürlük, özgürleştirici bilgi türleridir. Spinoza'nın önerisi de esasta bir özgürlük önerisidir. Yaptığı özgürlüğün yolunu göstermektedir.

Spinoza'nın bilgi kuramını temelde iki eserinde bulmak mümkündür: *Anlama Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine İnceleme (TIE)* ve *Etika*. Spinoza'nın ilk eseri olan *TIE* onun felsefenin giriş metni niteliğinde kabul edilmektedir. Bu çalışma kendisine akli temel alan bir felsefe metnidir. Bununla birlikte bu çalışmada Spinoza'nın özgün tezlerinin de henüz gelişmediği belirtilmelidir. Zira bu dönemde etrafındaki entelektüel çevrenin etkisine açık olan genç bir Spinoza vardır. Spinoza bilgi teorisine son şeklini en önemli eseri olan, *Etika*'da vermiştir. Burada bilgi teorisi denildiğinde “algı tarzları” şeklinde sınıflandırılması kastedilmektedir. Bu eserinde genel olarak felsefenin bütün alanlarını, özel olarak da bilgi kuramını ortaya koyar. *Etika*, geometrik bir yöntemle yazılmıştır. Geometrik yöntemin bilgi felsefesi açısından özel bir önemi söz konusudur. Yöntemin temeli tanımlar üzerine kuruludur. Spinoza *Etika*'da bu yöntemi benimsemiş ve çalışmasını geometrik bir yöntemle gerçekleştirmiştir. Spinoza eserinde bilgi kuramını akla dayanarak ortaya koymuştur. Spinoza, yaptığı tasnifle bir “bilme biçimi” sağlamakta, bilme biçimi önermektedir. Elbette ki Spinoza'nın bilgi konusundaki görüşleri kendisinden yaklaşık iki-üç asır sonra ortaya çıkan bilgi sosyolojisinin kurumsallaşmış çerçevesi içine tam olarak oturmaz. Fakat onun görüşleri, yaptığı tasnif ve bilgiyi ele alış tarzıyla bilgi sosyolojisinin habercileri arasında yer almasını sağlamıştır. Bunun yanında bilgi görüşünde Spinoza'nın dinsel tutkularının etkisi de görülmektedir.

Spinoza'nın genel olarak görüşlerinde muğlaklıklarla birlikte devamdan, bir istikrardan bahsetmek mümkün değildir. Mesela Spinoza, her şeyden önce ve her şeyden önde olarak siyaset filozofudur. Onun siyasal alana dair iki önemli eseri olan *Teolojik-Politik İnceleme* ve

Politik İnceleme'nin birinde devletin sınırlanmasını savunurken, diğ erinde devletin mutlak karakterini savunur. Bu farklar da farklı kuramcılar için kaynak niteliğ i olmasının yanında (mesela “güç devleti” kuramcıları ile “hak devleti” kuramcıları) aradaki farklılıkların da belirtilmesi gereklidir (Balibar, 2010, s. 126). Daha açık bir deyiş le Spinoza bazı konulardaki fikirlerini önemli ölçüde değ iştirmiştir. Bunun bir istisnası bilgi görüşünde bulunulabilir. Onun *Anlama Yetisi Üzerine* ile *Etika* adlı eserlerinde bu farktan ziyade evrimi görmek mümkündür. Spinoza'nın bilgi görüşünde muğ laklık diğ er birçok görüşüne göre çok daha azdır. Daha açık bir deyiş le, onun bilgi görüşünde belirsiz nokta(lar) yoktur. Spinoza, bilginin kaynağ ı konusunda rasyonalist bir tutuma sahiptir. Rasyonalist bir bilgi kuramı hedeflemiştir. Bunlarla birlikte, Spinoza'nın kesinlik peşinde olduğ u söylenebilir. Zira Spinoza özünde bir metafizikçidir ve Yıldırım'ın da belirttiğ i gibi (2008, s. 270), “her metafizikçi üstü örtük olsa birtakım kesin doğ rular ortaya koyduğ u kanısındadır.” Bu nokta Spinoza'nın bilgi sosyolojisinin tarihsel temellerinden farklılaşt ığı en önemli noktadır.

Felsefe tarihinde birçok filozof, düşünür güvenilir bilginin ne olduğ unu araşt ırdı, bilgiye yönelik çeş itli öneriler getirdi, sınıflandırmalar gelişt irdi. Bunlardan bazıları, bilgiyi toplumsal bağ lamı ile ele alarak bu çalışmalarını gerçekleşt irdi. Bazıları önerilerinde toplumsal bağ lamı dikkate aldılar. Bunlardan biri de Spinoza'dır. Spinoza'nın bilgi kuramı, insanın nihai amacına hizmet eden bir araç konumundadır. İnsanın nihai amacını, sezgisel bilgi ile varlığ ın özünü kavramak oluşturur. Onun kuramının temelinde, Tanrı düşüncesi yer alır. Buna göre her şey Tanrı'nın ış ığı altında görülebilir. Spinoza'nın felsefesinde bilgi ile insanın özgürlüğü arasında yakın bir ilişki vardır. Bu bağ lamda bilgi teorisinin son hali üç tür bilgiden oluş ur: İmgelem (hayal) bilgisi, akıl (bilimsel) bilgisi ve sezgisel bilgi. Bunlardan birinci tür bilgi, kanıdır. İkinci tür bilgi inanç ve üçüncü tür bilgi açık-seçik bilgidir. Spinoza, *Anlama Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine İnceleme* adlı kitabını 1660'ta tamamlarken, *Etika*'yı ise 1675 yılında tamamlamıştır. Aradaki 15 yıllık süreçte yer alan özellikle siyasal alanla ilişkili olarak başka çalışmalarında da bilgi bağ lamında yer bulabilecek görüşleri vardır. Fakat onun yer verilen iki çalışması, bilgi kuramının ilk sistematik taslağ ı ve son hali açısından önemlidir. Son olarak onun bilgi türleri (algı biçimleri) günümüzde yaygın olarak kabul edildiğ i şek liyle, gündelik, bilimsel ve felsefi-sanatın bilgisi ya da dinsel bilgilere karş ılık gelmektedir. Onların erken dönemlerde sistematik hale getirilmiş hali olarak kabul edilebilir.

Kaynakça

- Akay, A. (2013). *Postmodernizmin ABC'si*. İstanbul: Say Yayınları.
- Apphun, C. (2011). Etika üzerine. B. Spinoza, *Etika* (H. Z. Ülken, Çev.) (s. 22-29) içinde. Ankara: Dost Yayınları.
- Armaner, T. (2020). Tekillik ve sonsuz. *Cogito*, 99, 156-168.
- Arslan, A. (2010). *Felsefeye giriş* (14. Baskı). Ankara: Adres Yayınları.
- Baert, P. (2010). *Sosyal bilimler felsefesi: Pragmatizme doğ ru* (Ü. Tatlıcan, Çev.). İstanbul: Küre.
- Baker, U. (2005). Spinoza ve siyaset soruşturması-1. *Siyahi Dergisi*. Eriş im adresi (25 Nisan 2021): <http://library.lol/main/3065D77E5CE2A742BAAFA45A5C33E173>
- Baker, U. (2015a). *Kanaatlerden imajlara: Duygular sosyolojisine doğ ru* (4. Baskı) (H. Abuş oğ lu, Çev.). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Baker, U. (2015b). *Sanat ve arzu* (2. Baskı). İstanbul: İletiş im Yayınları.
- Baker, U. (t.y.). *Ethica okumaları-I, Körotonomedy a yazıları*. Eriş im adresi (25 Nisan 2021): <http://library.lol/main/3065D77E5CE2A742BAAFA45A5C33E173>
- Baker, U. (t.y.). Spinoza kitabı: *Ethica'nın sırrı, Körotonomedy a yazıları*. Eriş im adresi (26 Nisan 2021): <http://library.lol/main/3065D77E5CE2A742BAAFA45A5C33E173>
- Bal, H. (2015). *Bilgi sosyolojisi*. Bursa: Sentez.
- Balanuye, Ç. (2012). *Spinoza: Bir hakikat ifadesi*. İstanbul: Say Yayınları.

- Balibar, E. (2010). *Spinoza ve siyaset* (S. Soyarslan, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Balibar, E. (2020). Spinoza: Kitle korkusu/kitlelerin korkusu. *Cogito*, 99, 188-210.
- Bauman, Z. (2010). *Sosyolojik düşünmek* (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bozkurt, N. (2008). *Kavramların evrimi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Burke, P. (2010). *Bilginin toplumsal tarihi* (M. Tunçay, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Canaslan, E. (2015). Sunuş: Anlama yetisini düzeltmek. B. Spinoza, *Anlama yetisinin düzeltilmesi üzerine inceleme* (E. Ayhan, Çev.) (s. 11-33) içinde. Ankara: Dost Yayınları.
- Canaslan, E. (2020). Spinoza’da ifade özgürlüğünün metafizik temelleri. *Cogito*, 99, 39-53.
- Cevizci, A. (2008). *Felsefe* (2. Basım). Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Cottingham, J. (2003). *Akılcılık* (B. Gözkân, Çev.). İstanbul: Doruk.
- Çankaya Eksen, G. (2020a). Spinoza: Taze bir nefes. *Cogito*, 99, 5-10.
- Çankaya Eksen, G. (2020b). Spinoza’da insanın insan yapan şey üzerine. *Cogito*, 99, 105-128.
- Çankaya Eksen, G., Canaslan, E., Armaner, T. & Nahum, A. E. (2020). Cemal Bâli Akal’la söyleşi. *Cogito*, 99, 11-38.
- Deleuze, G. (2000). *Spinoza üstüne on bir ders* (U. Baker, Çev.). Ankara: Öteki Yayınevi.
- Deleuze, G. (2005). *Spinoza: Pratik felsefe* (A. Nahum & U. Baker, Çev.). İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Erdemli, H. A. (1985). Spinoza’nın ahlâk anlayışı (Yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Hekman, S. (1999). *Bilgi sosyolojisi ve hermeneutik* (H. Arslan & B. Balkız, Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Höföding, H. (2011). Spinoza’nın hayatı ve eseri. B. Spinoza, *Etika* (H. Z. Ülken, Çev.) (s. 14-22) içinde. Ankara: Dost Yayınları.
- Hülür, H. (2000). Toplumsal bilim söyleminde yerellik. *Selçuk İletişim*, 1(3), 103-116.
- Hülür, H. (2006). Bilimde yöntemciliğin reddi ve çoğulculuk: Feyerabend’in epistemolojik Dadaizmi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 199-218.
- Hülür, H. (2008a). İktidar/bilgi sarmalı: Michel Foucault’da disiplinsel doğruluk ve özne. *EKEV Akademi Dergisi*, 12(35), 149-164.
- Hülür, H. (2008b). Görülebilenin hayaleti, söylenebilenin mırıltısı; Michel Foucault’nun bakışında boşluk ve bulunmayış. *EKEV Akademi Dergisi*, 12(36), 171-188.
- Hülür, H. (2009). Görme ve söylemenin mekânı olarak birey ve denetim: Michel Foucault’da ışık ve söz rejimi. *EKEV Akademi Dergisi*, 13(38), 115-136.
- Kara, O. E. (2020). Ulus Baker’in Spinoza pratiği. *Cogito*, 99, 169-187.
- Mason, R. (2016). *Spinoza: Logic, knowledge and religion*. New York: Routledge.
- Matheron, A. (2020). *Teolojik-Politik İnceleme*’den *Politik İnceleme*’ye Spinoza’nın evrimi problemi (A. Kusur, Çev.). *Cogito*, 99, 54-71.
- Merton, R. K. (2010). Bilim ve toplumsal düzen (Ü. Tatlıcan, Çev.). B. Balkız & V. S. Öğütle (Ed.), *Bilim sosyolojisi incelemeleri* (s. 148-164) içinde. Ankara: Doğubatı.
- Misrahi, R. (2017). *Spinoza sözlüğü* (E. Durmuş, Çev.). Ankara: Otonom Yayınları.
- Nadler, S. (2013). *Spinoza: Bir yaşam* (2. Baskı) (A. Duman & M. Başekim, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nadler, S. (2020). Spinoza’nın Etika’sında ebedilik ve ölümsüzlük (E. Ayhan, Çev.). *Cogito*, 99, 129-155.
- Negri, A. (2005). *Yaban kuraldışılık: Spinoza metafiziğinin ve siyasetinin gücü* (E. Canaslan, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Okyayuz, M. (2002). Sunuş: Karl Mannheim’da bilgi sosyolojisi ve ideoloji teorisi. K. Mannheim (Ed.), *İdeoloji ve ütopya* (s. 9-24) içinde. Ankara: Epos Yayınları.

- Özkan, V. (2004). Bilgi sosyolojisi. A. Cevizci (Ed.), *Felsefe Ansiklopedisi-2* (s. 393-400) içinde. İstanbul: Etik Yayınları.
- Pears, D. (2004). *Bilgi nedir?* (A. Güçlü, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat.
- Ramond, C. (2014). *Spinoza sözlüğü* (B. Şişman, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Scruton, R. (2007). *Spinoza* (H. Gür, Çev.). Ankara: Dost Yayınları.
- Spinoza, B. (2011). *Etika* (H. Z. Ülken, Çev.). Ankara: Dost Yayınları.
- Spinoza, B. (2019). *Anlama yetisinin düzeltilmesi üzerine inceleme* (3. Baskı) (E. Ayhan, Çev.). Ankara: Dost Yayınları.
- Tatian, D. (2009). *Spinoza: Dünya sevgisi* (H. Turşucu & S. Aksoy Hancı, Çev.). Ankara: Dost Yayınları.
- Van Eijnatten, J. (2003). *Liberty and concord in the united provinces*. Leiden: Brill.
- Tunçay, M. (2011). *Batı'da siyasal düşünceler tarihi: Seçilmiş yazılar (Yeni Çağ)* (4. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2011). Spinoza ve Etika çevirisi üzerine birkaç söz, *Etika* (9-14) içinde. Ankara: Dost Yayınları.
- Yıldırım, C. (2008). *Bilimsel düşünme yöntemi*. Ankara: İmge Yayınları.
- Yücefer, H. (2020). Filozof ve çokluk: Politik İnceleme'nin anti-Platonculuğu. *Cogito Dergisi*, 99, 211-260.
- Zelyut Hünler, S. (2003). *Spinoza*. İstanbul: Paradigma Yayınları.